अनष्टद्रव्यता च तस्य राज्येऽभवत् ॥ १७ ॥ एवं च पंचाशीतिवर्षसहस्राण्यव्याहतारोग्यश्रीबलपराक्रमो राज्यमकरोत् ॥ १८ ॥ माहिष्मत्यां दिग्विजयाभ्यागतो नर्मदाजलावगाहनक्रीडातिपानमदाकुलेनायत्नेनैव तेनाशेषदेवदैत्यगंधर्वेशजयोद्भूतमदावलेपोऽपि रावणः पशुरिव बद्ध्वा स्वनगरैकान्ते स्थापितः ॥ १९ ॥ यश्च पंचाशीतिवर्षसहस्रोपलक्षणकालावसाने भगवन्नारायणांशेन परशुरामेणोपसंहृतः ॥ २० ॥ तस्य च पुत्रशतप्रधानाः पंच पुत्रा बभूवुः शूरशूरसेनवृषसेनमधुजयध्वजसंज्ञाः॥२१॥ जयध्वजात्तालजंघः पुत्रोऽभवत् ॥ २२ ॥ तालजंघस्य तालजंघाख्यं पुत्रशतमासीत् ॥ २३ ॥ एषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तथाऽन्यो भरतः ॥ २४ ॥ भरताद्वृषः ॥ २५ ॥ वृषस्य पुत्रो मधुरभवत् ॥ २६ ॥ तस्यापि वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमासीत् ॥ २७ ॥ यतो वृष्णिसंज्ञामेतद्गोत्रमवाप ॥ २८ ॥ मधुसंज्ञाहेतुश्च मधुरभवत् ॥ २९ ॥ यादवाश्च यदुनामोपलक्षणादिति ॥ ३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

श्रीपराशरः—क्रोष्टोस्तु यदुपुत्रस्यात्मजो ध्वजिनीवान् ॥ १ ॥ ततश्च स्वातिः ततो रुशंकुः रुशंकोश्चित्ररथः ॥ २ ॥ तत्तनयश्शशिबिंदुः चतुर्दशमहारत्नेशश्चक्रवर्त्यभवत् ॥ ३ ॥ तस्य च शतसहस्रं पत्नीनामभवत् ॥ ४ ॥ दशलक्षसंख्याश्च पुत्राः ॥ ५ ॥ तेषां च पृथुश्रवाः पृथुकर्मा पृथुकीर्तिः पृथुयशाः पृथुजयः पृथुदानः इति षट्पुत्राः प्रधानाः ॥ ६ ॥ पृथुश्रवसश्च पुत्रः पृथुतमः ॥ ७ ॥ तस्मादुशनाः यो वाजिमेधानां शतमाजहार ॥ ८ ॥ तस्य च शितपुर्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ९ ॥ तस्यापि रुक्मकवचस्ततः परावृत् ॥ १० ॥ तस्य परावृतो रुक्मेषुपृथुरुक्मज्यामघपलितहरितसंज्ञाः पञ्चात्मजा बभूवुः ॥ ११ ॥ तस्यायमद्यापि ज्यामघस्य श्लोको गीयते ॥ १२ ॥

भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्त्यथ वा मृताः । तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठश्शैब्यापतिरभून्नृपः ॥ १३ ॥
अपुत्रा तस्य सा पत्नी शैब्या नाम तथाऽप्यसौ । अपत्यकामोऽपि भयन्नान्यां भार्यामविन्दत ॥ १४ ॥
स त्वेकदा प्रभूतरथतुरगगजसम्मर्दातिदारुणे महाहवे युद्ध्यमानः सकलमेवारिचक्रमजयत् ॥ १५ ॥

अनष्टेति ॥ अनष्टद्रव्यताऽभवदिति उपलक्षणम्, अद्यापि तन्नामोक्त्या नष्टलब्धेः । * अनष्टद्रव्यता चैव तव नामाभिकीर्तनात्, भविष्यति * इति श्रीविष्णुधर्मे । * न तस्य द्रव्यनाशः स्यान्नष्टं प्रतिलभेत सः * इति श्रीहरिवंशे च ॥ * कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् । तस्य स्मरणतो विद्वान्नष्टद्रव्यं लभेत वै । इति मंत्रशास्त्रे च ॥ १७—३० ॥

इति विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

१,२ ॥ तत्तनय इति ॥ चतुर्दशमहारत्नेश इत्यत्र चतुर्दशरत्नानि धर्मसंहितोक्तानि—* चक्रं रथो मणिः खड्गं चर्म रत्नं च पंचमम् । केतुर्निधिश्च सप्तैव प्राणहीनानि चक्षते ॥ भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः । पत्त्यश्वकलभाश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्तिताः॥ चतुर्दशेति रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥ इति । एतानि स्वजातिश्रेष्ठ्याद्रत्नसंज्ञानि ॥ ३—१५ ॥

तच्चारिचक्रमपास्तपुत्रकलत्रबंधुबलकोशं स्वमधिष्ठानं परित्यज्य दिशः प्रति विद्रुतम् ॥ १६ ॥ तस्मिंश्च विद्रुतेऽतित्रासलोलायतलोचनयुगलं त्राहित्राहि मां तात अंब भ्रातरित्याकुलविलापविधुरं स राजकन्यारत्नमद्राक्षीत् ॥ १७ ॥ तद्दर्शनाच्च तस्यामनुरागानुगतान्तरात्मा स नृपोऽचिन्तयत् ॥ १८ ॥ साध्विदं ममापत्यरहितस्य वन्ध्याभर्तुः सांप्रतं विधिनाऽपत्यकारणं कन्यारत्नमुपपादितम् ॥ १९ ॥ तदेतत्समुद्वहामीति ॥ २० ॥ अथ चैनां स्यन्दनमारोप्य स्वमधिष्ठानं नयामि ॥ २१ ॥ तयैव देव्या शैब्ययाऽहमनुज्ञातस्समुद्वहामीति ॥ २२ ॥ अथैनां रथमारोप्य स्वनगरमगच्छत् ॥ २३ ॥ विजयिनं च राजानमशेषपौरभृत्यपरिजनामात्यसमेता शैब्या द्रष्टुमधिष्ठानद्वारमागता ॥ २४ ॥ सा चावलोक्य राज्ञः सव्यपार्श्ववर्तिनीं कन्यामीषदुद्भूतामर्षस्फुरदधरपल्लवा राजानमवोचत् ॥ २५ ॥ अतिचपलचित्त ! अत्र स्यन्दने केयमारोपितेति ॥ २६ ॥ असावप्यनालोचितोत्तरवचनोऽतिभयात्तामाह स्नुषा ममेयमिति ॥ २७ ॥ अथैनं शैब्योवाच ॥ २८ ॥

नाहं प्रसूता पुत्रेण नान्या पत्न्यभवत्तव । स्नुषासंबन्धता ह्येषा कतमेन सुतेन ते ॥ २९ ॥

श्रीपराशरः—इत्यात्मेर्ष्याकोपकलुषितवचनमुषितविवेको भयाद्दुरुक्तपरिहारार्थमिदमवनीपतिराह ॥ ३० ॥ यस्ते जनिष्यत्यात्मजस्तस्येयमनागतस्यैव भार्या निरूपितेत्याकर्ण्योद्भूतमृदुहासा सा तथेत्याह ॥ ३१ ॥ प्रविवेश च राज्ञा सहाधिष्ठानम् ॥ ३२ ॥

अनंतरं चातिशुद्धलग्नहोरांशकावयवोक्तकृतपुत्रजन्मालापगुणाद्वयसः परिणाममुपगताऽपि शैब्या स्वल्पैरेवाहोभिर्गर्भमवाप ॥ ३३ ॥ कालेन च कुमारमजीजनत् ॥ ३४ ॥ तस्य च विदर्भ इति पिता नाम चक्रे ॥ ३५ ॥ स च तां स्नुषामुपयेमे ॥ ३६ ॥ तस्यां चासौ क्रथकैशिकसंज्ञौ पुत्रावजनयत् ॥ ३७ ॥ पुनश्च तृतीयं रोमपादसंज्ञं पुत्रमजीजनद्यो नारदादवाप्तज्ञानवान् भविष्यतीति ॥ ३८ ॥ रोमपादाद्बभ्रुः बभ्रोर्धृतिः धृतेः कैशिकः कैशिकस्यापि चेदिः पुत्रोऽभवत्, यस्य संततौ चैद्या भूपालाः ॥ ३९ ॥ क्रथस्य स्नुषापुत्रस्य कुन्तिरभवत् ॥ ४० ॥ कुन्तेर्धृष्टिः धृष्टेर्निधृतिः निधृतेर्दशार्हस्ततश्च व्योमः तस्यापि जीमूतः ततश्च विकृतिः ततश्च भीमरथः तस्मान्नवरथः तस्यापि दशरथः ततश्च शकुनिः तत्तनयः करंभिः करंभेर्देवरातोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तस्माद्देवक्षत्रः तस्यापि मधुः मधोः कुमारवंशः कुमारवंशादनुः अनोः पुरुमित्रः पृथिवीपतिरभवत् ॥ ४२ ॥ ततश्चांशुस्तस्माच्च सत्वतः ॥ ४३ ॥

तच्चेति ॥ अधिष्ठानम्—निवासम् ॥ १६ ॥ तस्मिन्निति ॥ विधुरम्—आर्तम् ॥ १७–२८ ॥

नेति ॥ पुत्रेणेति । उपलक्षितेनेति शेषः ॥ २९, ३० ॥

य इति ॥ अनागतं पुत्रमुद्दिश्येति शेषः । 'अनागतम्' इति च पाठः ॥ ३१, ३२ ॥

अनंतरमिति ॥ अतिशुद्धेति । शुभग्रहषड्वर्गशुभयुक्तेक्षितश्च, लग्नं - राश्युदयकालः, तदर्धं - होरा, राशेस्त्र्यंशो द्रेष्काणः, नवमो भागो नवांशकः, अवयवशब्दाद्द्वादशांशस्त्रिंशांशश्च ग्राह्यः । अत्राहुः—* द्रेष्काणहोरानवभागसंज्ञास्त्रिंशांशका द्वादशसंज्ञिताश्च । क्षेत्रं च यद्यस्य स तस्य वर्गो होरेति लग्नं भवनस्य चार्धम् * इति । लग्नाद्यवयववति काले उक्तेन कृतो यः पुत्रजन्मविषयस्यालापस्य गुणः आलापगुणः-वाक्यगुणः तस्मात् । पुत्रजन्मलाभगुणादिति च पाठः ॥ ३३–४३ ॥

सत्वतादेते सात्वताः ॥ ४४ ॥ इत्येतां ज्यामघस्य संततिं सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः श्रुत्वा पुमान् मैत्रेय स्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीपराशरः—भजनभजमानदिव्यांधकदेवावृधमहाभोजवृष्णिसंज्ञास्सत्वतस्य पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ भजमानस्य निमिकृकणवृष्णयस्तथाऽन्ये तद्वैमात्राः शतजित्सहस्रजिदयुतजित्संज्ञास्त्रयः ॥ २ ॥ देवावृधस्यापि बभ्रुः पुत्रोऽभवत् ॥ ३ ॥ तयोश्चायं श्लोको गीयते ॥ ४ ॥

यथैव शृणुमो दूरात्संपश्यामस्तथान्तिकात् । बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधस्समः ॥ ५ ॥

पुरुषाः षट्ट च षष्टिश्च सहस्राणि तथाऽष्ट ये । तेऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि ॥ ६ ॥

महाभोजस्त्वतिधर्मात्मा तस्यान्वये भोजाः मृत्तिकावतपुरनिवासिनो मार्त्तिकावतरा बभूवुः ॥ ७ ॥ वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च पुत्रावभूताम् ॥ ८ ॥ ततश्चानमित्रः तथाऽनमित्रान्निघ्नः ॥ ९ ॥ निघ्नस्य प्रसेनसत्राजितौ ॥ १० ॥ तस्य च सत्राजितो भगवानादित्यः सखाऽभवत् ॥ ११ ॥ एकदा त्वंभोनिधितीरसंश्रयः सूर्यं सत्राजित्तुष्टाव तन्मनस्कतया च भास्वानभिष्टूयमानोऽग्रतस्तस्थौ ॥ १२ ॥ ततस्त्वस्पष्टमूर्त्तिधरं चैनमालोक्य सत्राजित्सूर्यमाह ॥ १३ ॥ यथैव व्योम्नि वह्निपिण्डोपमं त्वामहमपश्यं तथैवाद्याग्रतो गतमपि, अत्र भगवता किंचिन्न प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्षयामीत्येवमुक्ते भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्यमन्तकं नाम महामणिवरमवतार्यैकान्ते न्यस्तम् ॥ १४ ॥ ततस्तमाताम्रोज्ज्वलं ह्रस्ववपुषमीषदापिंगलनयनमादित्यमद्राक्षीत् ॥ १५ ॥ कृतप्रणिपातस्तवादिकं च सत्राजितमाह भगवानादित्यस्सहस्रदिधितिः वरमस्मत्तोऽभिमतं वृणीष्वेति ॥ १६ ॥ स च तदेव मणिरत्न-

---

सत्वतादिति ॥ एते—सात्वता वक्ष्यमाणाः ॥ ४४, ४५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

॥ १ ॥ भजनस्येति ॥ तद्द्वैमात्रः—निम्यादिसापत्न्याः ॥ २—४ ॥

यथैवेत्यादि ॥ बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः इति । दूरे स्थितौ यथा शृणुमः तथैव पुरःस्थितौ प्रत्यक्षयामः ॥ ५ ॥

पुरुषा इत्यादि ॥ बभ्रोर्देवावृधादपीति हेतौ पंचमी । ताभ्यामुपदिष्टमार्गेण ये अमृतत्वमनुप्राप्तास्ते उक्तसंख्याः पुरुषाः । बभ्रुदेवावृधावपीति पाठोऽपि हेतौ प्रथमा, बभ्रोर्देवावृधादपीत्येव हरिवंशादिषु पाठात् ॥ ६ ॥

मयाचत ॥ १७ ॥ स चापि तस्मै दत्त्वा दीधितिपतिर्वियति स्वधिष्ण्यमारुरोह ॥ १८ ॥ सत्राजितोऽप्यमलमणिरत्नसनाथकण्ठतया सूर्य इव तेजोभिरशेषदिगन्तराण्युद्भासयन् द्वारकां विवेश ॥१९॥ द्वारकावासी जनस्तु तमायान्तमवेक्ष्य भगवन्तमादिपुरुषं पुरुषोत्तममवनिभारावतरणायांशेन मानुषरूपधारिणं प्रणिपत्याह ॥ २० ॥ भगवन् भवन्तं द्रष्टुं नूनमयमादित्य आयातीत्युक्तो भगवानुवाच ॥ २१ ॥ भगवान्नायमादित्यः सत्राजितोऽयमादित्यदत्तं स्यमन्तकाख्यं महामणिरत्नं बिभ्रदत्रोपयाति ॥ २२ ॥ तदेनं विस्रब्धाः पश्यतेत्युक्तास्ते तथैव ददृशुः ॥ २३ ॥ स च तं स्यमन्तकमणिमात्मनिवेशने चक्रे ॥ २४ ॥ प्रतिदिनं तन्मणिरत्नमष्टौ कनकभारान्स्रवति ॥ २५ ॥

तत्प्रभावाच्च सकलस्यैव राष्ट्रस्योपसर्गानावृष्टिव्यालाग्नितोयदुर्भिक्षादिभयं न भवति ॥ २६ ॥ अच्युतोऽपि तद्दिव्यं रत्नमुग्रसेनस्य भूपतेर्योग्यमेतदिति लिप्सां चक्रे ॥ २७ ॥ गोत्रभेदभयाच्छक्तोऽपि न जहार ॥ २८ ॥ सत्राजिदप्यच्युतो मामेतद्याचयिष्यतीत्यवगम्य रत्नलोभाद्भ्रात्रे प्रसेनाय तद्रत्नमदात् ॥ २९ ॥ तच्च शुचिना ध्रियमाणमशेषमेव सुवर्णस्रवादिकं गुणजातमुत्पादयति अन्यथा धारयन्तमेव हन्तीत्यजानन्नसावपि प्रसेनस्तेन कंठसक्तेन स्यमन्तकेनाश्वमारुह्याटव्यां मृगयामगच्छत् ॥ ३० ॥ तत्र च सिंहाद्वधमवाप ॥ ३१ ॥ साश्वं च तं निहत्य सिंहोऽप्यमलमणिरत्नमास्याग्रेणादाय गन्तुमभ्युद्यतः ऋक्षाधिपतिना जांबवता दृष्टो घातितश्च ॥ ३२ ॥ जांबवानप्यमलमणिरत्नमादाय स्वबिलं प्रविवेश ॥ ३३ ॥ सुकुमारसंज्ञाय बालकाय च क्रीडनकमकरोत् ॥ ३४ ॥

अनागच्छति तस्मिन्प्रसेने कृष्णो मणिरत्नमभिलषितवानस्य च प्राप्तवान्नूनमेतदस्य कर्मेत्यखिल एव यदुलोकः परस्परं कर्णाकर्ण्याऽकथयत् ॥ ३५ ॥ विदितलोकापवादवृत्तान्तश्च भगवान् सर्वयदुसैन्यपरिवारपरिवृतः प्रसेनाश्वपदवीमनुससार ॥ ३६ ॥ ददर्श चाश्वसमवेतं प्रसेनं सिंहेन विनिहतम् ॥३७॥ अखिलजनमध्ये सिंहपददर्शनकृतपरिशुद्धिः सिंहपदमनुससार ॥ ३८ ॥ ऋक्षपतिनिहतं च सिंहमप्यल्पे भूमिभागे दृष्ट्वा ततश्च तद्रत्नगौरवादृक्षस्यापि पदान्यनुययौ ॥ ३९ ॥ गिरितटे च सकलमेव तद्यदुसैन्यमवस्थाप्य तत्पदानुसारी ऋक्षबिलं प्रविवेश ॥ ४० ॥ अन्तःप्रविष्टश्च धात्र्याः सुकुमारकमुल्लालयन्त्या वाणीं शुश्राव ॥ ४१ ॥

सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ ४२ ॥

इत्याकर्ण्योपलब्धस्यमन्तकोऽन्तःप्रविष्टः कुमारक्रीडनकीकृतं च धात्र्या हस्ते तेजोभिर्जाज्वल्यमानं

महाभोज इति ॥ मार्त्तिकावताः— मृत्तिकावत्याख्यपुरस्थाः । मार्त्तिकावरा इति च पाठः ॥ ७–२४ ॥

प्रतिदिनमिति ॥ * माषो दशार्द्धगुंजः षोडशमाषो निगद्यते कर्षः । कर्षैश्चतुर्भिः स्वर्णस्तैरेव पलं चतुर्भिस्तु ॥ तुला पलशतं ज्ञेया भारस्याद्विंशतिस्तुलाः ॥ इत्युक्तत्वात् ॥ २५ ॥

तदिति ॥ उपसर्गः—रोगादिः । व्यालाः—सर्पादयः ॥ २६–३४ ॥

अनागच्छतीति ॥ कर्णाकर्णिकया—कर्णपरंपरया ॥ ३५–४१ ॥

स्यमन्तकं ददर्श ॥ ४३ ॥ तं च स्यमन्तकाभिलषितचक्षुषमपूर्वपुरुषमागतं समवेक्ष्य धात्री त्राहित्राहीति व्याजहार ॥ ४४ ॥ तदार्तरवश्रवणानन्तरं चामर्षपूर्णहृदयः स जांबवानाजगाम ॥ ४५ ॥ तयोश्च परस्परमुद्धतामर्षयोर्युद्धमेकविंशतिदिनान्यभवत् ॥ ४६ ॥ ते च यदुसैनिकास्तत्र सप्ताष्टदिनानि तन्निष्क्रान्तिमुदीक्षमाणास्तस्थुः ॥ ४७ ॥ अनिष्क्रमणे च मधुरिपुरसाववश्यमत्र बिलेऽत्यन्तं नाशमवाप्तो भविष्यति, अन्यथा तस्य जीवतः कथमेतावन्ति दिनानि शत्रुजये व्याक्षेपो भविष्यतीति कृताध्यवसाया द्वारकामागम्य हतः कृष्ण इति कथयामासुः ॥ ४८ ॥ तद्बांधवाश्च तत्कालोचितमखिलमुत्तरक्रियाकलापं चक्रुः ॥ ४९ ॥

ततश्चास्य युद्ध्यमानस्यातिश्रद्धादत्तविशिष्टोपपात्रयुक्तान्नतोयादिना श्रीकृष्णस्य बलप्राणपुष्टिरभूत् ॥ ५० ॥ इतरस्यानुदिनमतिगुरुपुरुषभेद्यमानस्य अतिनिष्ठुरप्रहारपातपीडिताखिलावयवस्य निराहारतया बलहानिरभूत् ॥ ५१ ॥ निर्जितश्च भगवता जांबवान्प्रणिपत्य व्याजहार ॥ ५२ ॥ सुरासुरगंधर्वयक्षराक्षसादिभिरप्यखिलैर्भवान्न जेतुं शक्यः, किमुतावनिगोचररैल्पवीर्यैर्नरैर्नरावरभूतैश्च तिर्यग्योन्यनुसृतिभिः किं पुनरस्मद्विधैः? अवश्यं भवताऽस्मत्स्वामिना रामेणेव नारायणस्य सकलजगत्परायणस्यांशेन भगवता भवितव्यमित्युक्तस्तस्मै भगवानखिलावनिभारावतरणार्थमवतरणमाचचक्षे ॥ ५३ ॥ प्रीत्यभिव्यञ्जितकरतलस्पर्शनेन चैनमपगतयुद्धखेदं चकार ॥ ५४ ॥ स च प्रणिपत्य पुनरप्येनं प्रसाद्य जांबवतीं नाम कन्यां गृहागतायार्घ्यभूतां ग्राहयामास ॥ ५५ ॥ स्यमंतकमणिरत्नमपि प्रणिपत्य तस्मै प्रददौ ॥ ५६ ॥ अच्युतोऽप्यतिप्रणतात्तस्मादग्राह्यमपि तन्मणिरत्नमात्मसंशोधनाय जग्राह ॥ ५७ ॥ सह जांबवत्या स द्वारकामाजगाम ॥ ५८ ॥ भगवदागमनोद्भूतहर्षोत्कर्षस्य द्वारकावासिजनस्य कृष्णावलोकनात्तत्क्षणमेवातिपरिणतवयसोऽपि नवयौवनमिवाभवत् ॥ ५९ ॥ दिष्ट्यादिष्ट्येति सकलयादवाः स्त्रियश्च सभाजयामासुः ॥ ६० ॥ भगवानपि यथानुभूतमशेषं यादवसमाजे यथावदाचचक्षे ॥ ६१ ॥ स्यमन्तकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिशस्तिपरिशुद्धिमवाप ॥ ६२ ॥ जांबवतीं चान्तःपुरे निवेशयामास ॥ ६३ ॥ सत्राजितोऽपि मयास्याभूतमलिनमारोपितमिति जातसंत्रासात्स्वसुतां सत्यभामां भगवते भार्यार्थं ददौ ॥ ६४ ॥ तां चाक्रूरकृतवर्मशतधन्वप्रमुखा यादवाः प्राग्वरयांबभूवुः ॥ ६५ ॥ ततस्तत्प्रदानादवज्ञातमेवात्मानं मन्यमानाः सत्राजिते वैरानुबंधं चक्रुः ॥ ६६ ॥ अक्रूरकृतवर्मप्रमुखाश्च शतधन्वानमूचुः ॥ ६७ ॥ अयमतीव दुरात्मा सत्राजितो योऽस्माभिर्भवता च प्रार्थितोऽप्यात्मजामस्मान् भवन्तं चाविगणय्य कृष्णाय दत्तवान् ॥ ६८ ॥ तदलमनेन जीवता; घातयित्वैनं तन्महारत्नं स्यमंतकाख्यं त्वया किं न गृह्यते? वयमभ्युपपत्स्यामो यद्यच्युतस्तवोपरि वैरानुबंधं करिष्यतीत्येवमुक्तस्तथेत्यसावप्याह ॥ ६९ ॥

तत इति ॥ बलप्राणपुष्टिरिति श्राद्धविध्यर्थवाद इति केचित् ॥ ५०–५२ ॥

सुरेति ॥ नरावरभूतैः—नरेभ्यो निकृष्टैः । नरावयवैरिति पाठे नृतुल्यैः । नृतुल्यावयवा हि वानरऋक्षाद्याः ॥ ५३–६८ ॥

तदिति ॥ अभ्युपपत्स्यामः—सहकरिष्यामः ॥ ६९ ॥

जतुगृहदग्धानां पाण्डुतनयानां विदितपरमार्थोऽपि भगवान् दुर्योधनप्रयत्नशैथिल्यकरणार्थं पार्थानुकूल्यकरणाय वारणावतं गतः ॥ ७० ॥ गते च तस्मिन् सुप्तमेव सत्राजितं शतधन्वा जघान मणिरत्नं चाददात् ॥ ७१ ॥ पितृवधामर्षपूर्णा च सत्यभामा शीघ्रं स्यन्दनमारूढा वारणावतं गत्वा भगवतेऽहं प्रतिपादितेत्यक्षान्तिमता शतधन्वनाऽस्मत्पिता व्यापादितः तच्च स्यमंतकमणिरत्नमपहृतं यस्यावभासनेनापहृततिमिरं त्रैलोक्यं भविष्यति ॥ ७२ ॥

तदियं त्वदीयापहासना; तदालोच्य यदत्र युक्तं तत्क्रियतामिति कृष्णमाह ॥ ७३ ॥

तया चैवमुक्तः परितुष्टान्तःकरणोऽपि कृष्णः सत्यभामाममर्षताम्रनयनः प्राह ॥ ७४ ॥ सत्ये सत्यं ममैवैषापहासना; नाहमेतां तस्य दुरात्मनस्सहिष्ये ॥ ७५ ॥

न ह्यनुल्लंघ्य वरपादपं तत्कृतनीडाश्रयिणो विहंगमा वध्यन्ते । तदलममुनाऽस्मत्पुरतः शोकप्रेरितवाक्यपरिकरेणेत्युक्त्वा द्वारकामभ्येत्यैकान्ते बलदेवं वासुदेवः प्राह ॥ ७६ ॥

मृगयागतं प्रसेनमटव्यां मृगपतिर्जघान ॥ ७७ ॥ सत्राजितोऽप्यधुना शतधन्वना निधनं प्रापितः ॥ ७८ ॥ तदुभयविनाशात्तन्मणिरत्नमावाभ्यां सामान्यं भविष्यति ॥ ७९ ॥ तदुत्तिष्ठारुह्यतां रथः शतधन्वनिधनायोद्यमं कुर्वित्यभिहितस्तथेति समन्विच्छितवान् ॥ ॥ ८० ॥

कृतोद्यमौ च तावुभावुपलभ्य शतधन्वा कृतवर्माणमुपेत्य पार्ष्णिपूरणकर्मनिमित्तमचोदयत् ॥ ८१ ॥ आह चैनं कृतवर्मा ॥ ८२ ॥ नाऽहं बलदेववासुदेवाभ्यां सह विरोधायालमित्युक्तश्चाक्रूरमचोदयत् ॥ ८३ ॥ असावप्याह ॥ ८४ ॥

न हि कश्चिद्भगवता पादप्रहारपरिकंपितजगत्त्रयेण सुररिपुवनितावैधव्यकारिणा प्रबलरिपुचक्राप्रतिहतचक्रेण चक्रिणा मदमुदितनयनावलोकनाखिलनिशातनेनातिगुरुवैरिवारणापकर्षणाविष्कृतमहिमोरुसीरेण सीरिणा च सह सकलजगद्वन्द्यानाममरवराणामपि योद्धुं समर्थः ॥ ८५ ॥ किमुताहम्? तदन्यश्शरणमभिलष्यतामित्युक्तश्शतधनुराह ॥ ८६ ॥ यद्यस्मत्परित्राणासमर्थं भवानात्मानमवगच्छति तदयमस्मत्तस्तावन्मणिः संगृह्य रक्ष्यतामिति ॥ ८७ ॥ एवमुक्तः सोऽप्याह ॥ ८८ ॥ यद्यन्त्यायामप्यवस्थायां न कस्मैचिद्भवान् कथयिष्यति तदहमेतं गृहीष्यामीति ॥ ८९ ॥ तथेत्युक्ते चाक्रूरस्तन्मणिरत्नं जग्राह ॥ ९० ॥ शतधनुरप्यतुलवेगां शतयोजनवाहिनीं बडबामारुह्यापक्रान्तः ॥ ९१ ॥

जतुगृहेति ॥ कृष्णः सर्वज्ञः सन्ननागतश्चेत् नूनं जीवन्ति पाण्डवा इति दुर्योधनः तदन्वेषणवधादौ सप्रयत्नः स्यात्; अतस्तत्प्रयत्नशिथिलीकरणाय कुलोचितकृत्यकरणार्थं च तत्र गतः ॥ ७०—७२ ॥

तदिति ॥ अपहासना—परिभवः ॥ ७३ ॥

तयेति ॥ प्रसेनानन्तरमपुत्रस्य मिथ्याभिशंसिनो दुष्टस्य सत्राजितो विहतत्वात्तद्रत्नमस्मद्ग्राह्यमेव स्यादिति परितुष्टान्तःकरणोऽपि श्रीकृष्णः अमर्षेण—क्रोधेन ताम्रे नयने यस्य तथाभूतस्सन् सत्यभामामाह ॥७४,७५॥

न हीति ॥ वाक्यपरिकरः—वाक्यप्रपञ्चः ॥ ७६—८० ॥

कृतोद्यमाविति ॥ पार्ष्णिपूरणं—पार्ष्णिग्राहकृत्येऽनुग्रहः ॥ ८१—८४ ॥

शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाश्वचतुष्टययुक्तरथस्थितौ बलदेववासुदेवौ तमनुप्रयातौ ॥ ९२ ॥ सा च वडवा शतयोजनप्रमाणमार्गमतीता पुनरपि वाह्यमाना मिथिलावनोद्देशे प्राणानुत्ससर्ज ॥ ९३ ॥ शतधनुरपि तां परित्यज्य पदातिरेवाद्रवत् ॥ ९४ ॥ कृष्णोऽपि बलभद्रमाह ॥ ९५ ॥

तावदत्र स्यन्दने भवता स्थेयमहमेनमधमाचारं पदातिरेव पदातिमनुगम्य यावद्घातयामि। अत्र हि भूभागे दृष्टदोषास्सभयाः अतो नैतेश्वा भवतेमं भूमिभागमुल्लंघनीयाः ॥ ९६ ॥

तथेत्युक्त्वा बलदेवो रथ एव तस्थौ ॥ ९७ ॥ कृष्णोऽपि द्विक्रोशमात्रं भूमिभागमनुसृत्य दूरस्थितस्यैव चक्रं क्षिप्त्वा शतधनुषश्शिरश्चिच्छेद ॥ ९८ ॥ तच्छरीरांबरादिषु च बहुप्रकारमन्विच्छन्नपि स्यमन्तकमणिं नावाप यदा तदोपगम्य बलभद्रमाह ॥ ९९ ॥ वृथैवास्माभिः शतधनुर्घातितः ; न प्राप्तमखिलजगत्सारभूतं तन्महारत्नं स्यमन्तकाख्यमित्याकर्ण्योद्भूतकोपो बलदेवो वासुदेवमाह ॥ १०० ॥ धिक्त्वां यस्त्वमेवमर्थलिप्सुः, एतच्च ते भ्रातृत्वान्मया क्षान्तम् ; तदयं पन्थास्स्वेच्छया गम्यताम् ; न मे द्वारकया न त्वया न चाशेषबंधुभिः कार्यमलमलमेभिर्ममाग्रतोऽलीकशपथैरित्याक्षिप्य तत्कथां कथंचित्प्रसाद्यमानोऽपि न तस्थौ ॥ १०१ ॥ स विदेहपुरीं प्रविवेश ॥ १०२ ॥ जनकराजश्चार्घ्यपूर्वकमेनं गृहं प्रवेशयामास ॥ १०३ ॥ स तत्रैव च तस्थौ ॥ १०४ ॥ वासुदेवोऽपि द्वारकामाजगाम ॥ १०५ ॥ यावच्च जनकराजगृहे बलभद्रोऽवतस्थे तावद्धार्त्तराष्ट्रो दुर्योधनस्तत्सकाशाद्गदाशिक्षामशिक्षयत् ॥ १०६ ॥

वर्षत्रयान्ते च बभ्रूग्रसेनप्रभृतिभिर्यादवैर्न तद्रत्नं कृष्णेनापहृतमिति कृतावगतिभिर्विदेहनगरीं गत्वा बलदेवस्संप्रत्याय्य द्वारकामानीतः ॥ १०७ ॥ अक्रूरोऽप्युत्तममणिसमुद्भूतसुवर्णेन भगवद्ध्यानपरोऽनवरतं यज्ञानियाज ॥ १०८ ॥ सवनगतौ हि क्षत्रियवैश्यौ निघ्नन्ब्रह्महा भवतीत्येवंप्रकारं दीक्षाकवचं प्रविष्ट एव तस्थौ ॥ १०९ ॥ द्विषष्टिवर्षाण्येवं तन्मणिप्रभावात्तत्रोपसर्गदुर्भिक्षमारिकामरणादिकं नाभूत् ॥ ११० ॥ अथाक्रूरपक्षीयैर्भोजैश्शत्रुघ्ने सात्वतस्य प्रपौत्रे व्यापादिते भोजैस्सहाक्रूरो द्वारकामपहायापक्रान्तः ॥ १११ ॥ तदपक्रान्तिदिनादारभ्य तत्रोपसर्गदुर्भिक्षव्यालानावृष्टिमारिकाद्युपद्रवा बभूवुः ॥ ११२ ॥ अथ यादवा बलभद्रोग्रसेनसमवेता मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ११३ ॥

भगवानुरगारिकेतनः किमिदमेकदैव प्रचुरोपद्रवागमनमेतदालोच्यतामित्युक्तेऽन्धकनामा यदुवृद्धः प्राह ॥११४॥ अस्याक्रूरस्य पिता श्वफल्को यत्र यत्राभूत्तत्रतत्र दुर्भिक्षमारिकानावृष्ट्यादिकं नाभूत्॥

न हीति ॥ रिपुचक्रं — रिपुबलम्। अमरवराणामपि मध्ये न कश्चियोद्धुं समर्थ इत्यन्वयः ॥८५-१०६॥

वर्षेति ॥ संप्रत्याय्य—विश्वास्य ॥ १०७,१०८ ॥

सवनेति ॥ सवनं—यज्ञः। एवंप्रकारम्—अवध्यतापादकम् ॥ १०९ ॥

द्विषष्टीति ॥ मारिका—जनमारिका ॥ ११०–११३ ॥

११५ ॥ काशीराजस्य विषये त्वनावृष्ट्यां च श्वफल्को नीतः ततश्च तत्क्षणादेव देवो ववर्ष ॥ ११६ ॥ काशीराजपत्न्याश्च गर्भे कन्यारत्नं पूर्वमासीत् ॥ ११७ ॥ सा च कन्या पूर्णेऽपि प्रसूतिकाले नैव निश्चक्राम ॥ ११८ ॥ एवं च तस्य गर्भस्य द्वादशवर्षाण्यनिष्क्रामतो ययुः ॥ ११९ ॥ काशीराजश्च तामात्मजां गर्भस्थामाह ॥ १२० ॥ पुत्रि कस्मान्न जायसे निष्क्रम्यतामास्यं ते द्रष्टुमिच्छामि एतां च मातरं किमिति चिरं क्लेशयिष्यसीत्युक्ता गर्भस्थैव व्याजहार ॥ १२१ ॥ तात यद्येकैकां गां दिनेदिने ब्राह्मणाय प्रयच्छसि तदहमन्यैस्त्रिभिर्वर्षैरस्माद्गर्भात्ततोऽवश्यं निष्क्रमिष्यामीत्येतद्वचनमाकर्ण्य राजा दिनेदिने ब्राह्मणाय गां प्रादात् ॥ १२२ ॥ साऽपि तावता कालेन जाता ॥ १२३ ॥ ततस्तस्याः पिता गांदिनीति नाम चकार । १२४ ॥ तां च गांदिनीं कन्यां श्वफल्कायोपकारिणे गृहमागतायार्घ्यभूतां प्रादात् ॥ १२५ ॥ तस्यामयमक्रूरः श्वफल्काज्जज्ञे ॥ १२६ ॥ तस्यैवंगुणमिथुनादुत्पत्तिः ॥ १२७ ॥ तत्कथमस्मिन्नपक्रान्ते अत्र दुर्भिक्षमारिकाद्युपद्रवा न भविष्यन्ति ॥ १२८ ॥ तदयमत्रानीयतामलमतिगुणवत्यपराधान्वेषणेनेति यदुवृद्धस्यांधकस्यैतद्वचनमाकर्ण्य केशवोग्रसेनबलभद्रपुरोगमैर्यदुभिः कृतापराधतितिक्षुभिरभयं दत्त्वा श्वफल्कपुत्रः स्वपुरमानीतः ॥ १२९ ॥

तत्र चागतमात्र एव तस्य स्यमन्तकमणेः प्रभावादनावृष्टिमारिकादुर्भिक्षव्यालाद्युपद्रवोपशमा बभूवुः ॥ १३० ॥ कृष्णश्चिन्तयामास ॥ १३१ ॥ स्वल्पमेतत्कारणं यदयं गांदिन्यां श्वफल्केनाक्रूरो जनितः ॥ १३२ ॥ सुमहांश्चायमनावृष्टिदुर्भिक्षमारिकाद्युपद्रवप्रतिषेधकारी प्रभावः ॥ १३३ ॥ तन्नूनमस्य सकाशे स महामणिः स्यमन्तकाख्यस्तिष्ठति ॥ १३४ ॥ तस्य ह्येवंविधाः प्रभावाः श्रूयन्ते ॥ १३५ ॥

अयमपि च यज्ञादनन्तरमन्यत्क्रत्वन्तरं तस्यानन्तरमन्यद्यज्ञान्तरं चाजस्रमविच्छिन्नं यजतीति ॥ १३६ ॥ अनल्पोपादानं चास्यासंशयमत्रासौ मणिवरस्तिष्ठतीति कृताध्यवसायोऽन्यत्प्रयोजनमुद्दिश्य सकलयादवसमाजमात्मगृह एवाचीकरत् ॥ १३७ ॥ तत्र चोपविष्टेष्वखिलेषु यदुषु पूर्वं प्रयोजनमुपन्यस्य पर्यवसिते च तस्मिन् प्रसंगान्तरपरिहासकथामक्रूरेण सह कृत्वा जनार्दनस्तमक्रूरमाह ॥ १३८ ॥ दानपते जानीम एव वयं यथा शतधन्वना तदिदमखिलजगत्सारभूतं स्यमन्तकं रत्नं भवतः समर्पितं तदशेषराष्ट्रोपकारकं भवत्सकाशे तिष्ठति; तिष्ठतु; सर्व एव वयं तत्प्रभावफलभुजः; किं त्वेष बलभद्रोऽस्मानाशंकितवान् तदस्मत्प्रीतये दर्शयस्वेत्यभिधाय जोषं स्थिते भगवति वासुदेवे सरत्नस्सोऽचिन्तयत् ॥ १३९ ॥ किमत्रानुष्ठेयम्? अन्यथा चेद्ब्रवीम्यहं तत्केवलाम्बरतिरोधानमन्विष्यन्तो रत्नमेते द्रक्ष्यन्ति अतिविरोधो न क्षम इति संचिन्त्य तमखिलजगत्कारणभूतं नारायणमाहाक्रूरः ॥ १४० ॥ भगवन्ममैतत्स्यमन्तकरत्नं शतधनुषा समर्पितम्, अपगते च तस्मिन्नद्य श्वः परश्वो वा भगवान् याचयिष्यतीति कृतमतिरतिकृच्छ्रेणैतावन्तं कालमधारयम् ॥ १४१ ॥ तस्य च धारणक्लेशेनाहमशेषोपभोगेष्वसंगिमानसो न वेद्मि स्वसुखकलामपि ॥ १४२ ॥

भगवानिति ॥ एतत्किमित्यन्वयः ॥ ११४—१२९ ॥

तत्र चेति ॥ तत्र बभूवुरित्यन्वयः ॥ १३०—१३५ ॥ अयमिति ॥ क्रत्वंतरं—क्रतुभेदम् ॥ १३६ ॥

अनल्पेति ॥ उपादानं—जीविकाद्रव्यम् । अचीकरत्—कारितवान् ॥ १३७—१४२ ॥

एतावन्मात्रमप्यशेषराष्ट्रोपकारी धारयितुं न शक्नोतीति भवान्मन्यत इत्यात्मना न चोदितवान् ॥१४३॥ तदिदं स्यमन्तकरत्नं गृह्यतामिच्छया यस्याभिमतं तस्य समर्प्यताम् ॥ १४४ ॥

ततः स्वोदरवस्त्रनिगोपितमतिलघुकनकसमुद्गकगतं प्रकटीकृतवान् ॥ १४५ ॥ ततश्च निष्काम्य स्यमन्तकमणिं तस्मिन्यदुकुलसमाजे मुमोच ॥ १४६ ॥ मुक्तमात्रे च तस्मिन्नतिकान्त्या तदखिलमास्थानमुद्योतितम् ॥ १४७ ॥ अथाहाक्रूरः स एष मणिः शतधन्वनाऽस्माकं समर्पितः, यस्यायं स एनं गृह्णातु—इति ॥ १४८ ॥ तमालोक्य सर्वयादवानां साधुसाध्विति विस्मितमनसां वाचोऽश्रूयन्त ॥१४९॥ तमालोक्यातीव बलभद्रो ममायमच्युतेनैव सामान्यस्समन्विच्छित इति कृतस्पृहोऽभूत् ॥ १५० ॥ ममैवायं पितृधनमित्यतीव च सत्यभामाऽपि स्पृहयांचकार ॥ १५१ ॥

बलसत्यावलोकनात्कृष्णोऽप्यात्मानं गोचक्रान्तरावस्थितमिव मेने ॥ १५२ ॥ सकलयादवसमक्षं चाक्रूरमाह ॥ १५३ ॥ एतद्धि मणिरत्नमात्मसंशोधनाय एतेषां यदूनां मया दर्शितम्। एतच्च मम बलभद्रस्य च सामान्यं पितृधनं चैतत्सत्यभामाया नान्यस्यैतत् ॥ १५४ ॥

एतच्च सर्वकालं शुचिना ब्रह्मचर्यादिगुणवता ध्रियमाणमशेषराष्ट्रस्योपकारकमशुचिना ध्रियमाणमाधारमेव हन्ति ॥ १५५ ॥ अतोऽहमस्य षोडशस्त्रीसहस्रपरिग्रहादसमर्थो धारणे कथमेतत्सत्यभामा स्वीकरोति ॥ १५६ ॥ आर्यबलभद्रेणापि मदिरापानाद्यशेषोपभोगपरित्यागः कार्यः ॥ १५७ ॥ तदलं यदुलोकोऽयं बलभद्रः अहं च सत्या च त्वां दानपते प्रार्थयामः ॥ १५८ ॥ तद्भवानेव धारयितुं समर्थः ॥ १५९ ॥ त्वद्धृतं चास्य राष्ट्रस्योपकारकं तद्भवानशेषराष्ट्रनिमित्तमेतत्पूर्ववद्धारयत्वन्यन्न वक्तव्यमित्युक्तो दानपतिस्तथेत्याह जग्राह च तन्महारत्नम् ॥ १६० ॥ ततःप्रभृत्यक्रूरः प्रकटेनैव तेनातिजाज्वल्यमानेनात्मकण्ठावसक्तेनादित्य इवांशुमाली चचार ॥ १६१ ॥

इत्येतद्भगवतो मिथ्याभिशस्तिक्षालनं यः स्मरति न तस्य कदाचिदल्पाऽपि मिथ्याभिशस्तिर्भवति अव्याहताखिलेन्द्रियश्चाखिलपापमोक्षमवाप्नोति ॥ १६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एतावन्मात्रमिति॥ एतावन्मात्रम्—अल्पपरिमाणं, रत्नमिति शेषः। रत्नधारणमात्रेणाप्ययमशेषराष्ट्रोपकारं न करोतीति कृष्णो मन्यत इत्यक्रूरोक्तिः स्वदोषापह्नवार्था ॥ १४३,१४४ ॥ तत इति ॥ समुद्गः—संपुटः ॥ १४५–१५१ ॥ बलेति ॥ गोचक्रेति। शकटस्य हि चक्रानडुहोरंतराऽवस्थितः जंतुर्यथा क्लिश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ १५२–१६१ ॥

इतीति॥ मिथ्याभिशस्तिक्षालनाय स्यमन्तककथाश्रवणासक्तेन * सिंहः प्रसेनमवधीदित्यादिश्लोकोऽनुसंधेयः। तथा च ब्राह्मे—* वासुदेवाभिशस्तिस्तु निशाकरमरीचिषु। स्थिता चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेच्च सा ॥ अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रं तु प्रमादाद्वीक्ष्य संयतः। पठेद्धात्रीयकं वाक्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥ इति ॥१६२॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थांशे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

अनमित्रस्य पुत्रः शिनिर्नामाऽभवत् ॥ १ ॥ तस्यापि सत्यकः सत्यकात्सात्यकिर्युयुधानापरनामा ॥ २ ॥ तस्मादपि संजयः तत्पुत्रश्च कुणिः कुणेर्युगंधरः ॥ ३ ॥ इत्येते शैनेयाः ॥ ४ ॥

अनमित्रस्यान्वये वृष्णिः तस्मात् श्वफल्कः तत्प्रभावः कथित एव ॥ ५ ॥ श्वफल्कस्यान्यः कनीयांश्चित्रको नाम भ्राता ॥ ६ ॥ श्वफल्कादक्रूरो गांदिन्यामभवत् ॥ ७ ॥ तथोपमद्गुः ॥ ८ ॥ उपमद्गोर्मृदामृदविश्वारिमेजयगिरिक्षत्रोपक्षत्रशतघ्नारिमर्दनधर्मदृग्दृष्टधर्मगंधमोजवाहप्रतिवाहाख्याः पुत्रास्सुताराख्या कन्या च ॥ ९ ॥ देववानुपदेवश्चाक्रूरपुत्रौ ॥ ११ ॥ पृथुविपृथुप्रमुखाश्चित्रकस्य पुत्रा बभूवुः ॥ ११ ॥

कुकुरभजमानशुचिकंबलबर्हिषाख्यास्तथाऽन्धकस्य चत्वारः पुत्राः ॥ १२ ॥ कुकुराद्धृष्टः तस्माच्च कपोतरोमा ततश्च विलोमा तस्मादपि तुंबुरुसखोऽभवदनुसंज्ञश्च ॥ १३ ॥ अनोरानकदुंदुभिः ततश्चाभिजित् अभिजितः पुनर्वसुः ॥ १४ ॥ तस्याप्याहुकः पुत्रः आहुकी च कन्या ॥ १५ ॥ आहुकस्य देवकोग्रसेनौ द्वौ पुत्रौ ॥ १६ ॥ देववानुपदेवः सहदेवो देवरक्षिता च देवकस्य चत्वारः पुत्राः ॥ १७ ॥ तेषां वृकदेवोपदेवा देवरक्षिता श्रीदेवा शान्तिदेवा सहदेवा देवकी च सप्त भगिन्यः ॥ १८ ॥ ताश्च सर्वा वसुदेव उपयेमे ॥ १९ ॥ उग्रसेनस्यापि कंसन्यग्रोधसुनामानकाह्वशंकुसुभूमिराष्ट्रपालयुद्धतुष्टिसुतुष्टिमत्संज्ञाः पुत्रा बभूवुः ॥ २० ॥ कंसाकंसवतीसुतनूराष्ट्रपालिकाह्वाश्चोग्रसेनस्य तनूजा कन्याः ॥ २१ ॥

भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभवत् ॥ २२ ॥

अथ चतुर्दशोध्यायः

अनमित्रस्य पौत्रस्सत्राजित्, तत्प्रसंगात्स्यमन्तकाख्यानमुक्तम्। इदानीमनमित्रस्यैव संतानान्तरमुच्यते—अनमित्रस्येति ॥ १–४ ॥

सात्वतपुत्रस्य वृष्णेरेव संतानान्तरं वक्तुं प्रस्तुतेनानमित्रेण पितामहत्वसंबन्धं स्मारयति—अनमित्रस्यैवान्वये वृष्णिरिति ॥ ५–७ ॥

तथेति ॥ उपमद्गवाद्या अक्रूरसापत्न्याः ॥ ८–११ ॥

अंधकस्य—सत्वतात्मजस्य ॥ १२–२१ ॥

भजमानादिति ॥ तदग्रजात् भजमानाद्वंशान्तरम् ॥ २२ ॥

विदूरथाच्छूरः शूराच्छमी शमिनः प्रतिक्षत्रः तस्मात्स्वयंभोजः ततश्च हृदिकः ॥ २३ ॥ तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवार्हदेवगर्भाद्याः पुत्राः बभूवुः ॥ २४ ॥ देवगर्भस्यापि शूरः ॥ २५ ॥ शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत् ॥ २६ ॥ तस्यां चासौ दश पुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वान् ॥ २७ ॥ वसुदेवस्य जातमात्रस्यैव तद्गृहे भगवदंशावतारमव्याहतदृष्ट्या पश्यद्भिर्देवैर्दिव्यानकदुंदुभयो वादिताः ॥ २८ ॥ ततश्चासावानकदुंदुभिसंज्ञामवाप ॥ २९ ॥ तस्य च देवभागदेवश्रवाष्टककुचक्रवत्सधारकसृजयश्यामशमिकगंडूषसंज्ञा नव भ्रातरोऽभवन् ॥ ३० ॥ पृथा श्रुतदेवा श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवा राजाधिदेवी च वसुदेवादीनां पंच भगिन्योऽभवन् ॥ ३१ ॥ शूरस्य कुन्तिर्नाम सखाऽभवत् ॥ ३२ ॥ तस्मै चापुत्राय पृथामात्मजां विधिना शूरो दत्तवान् ॥ ३३ ॥ तां च पाण्डुरुवाह ॥ ३४ ॥ तस्यां च धर्मानिलेन्द्रैर्युधिष्ठरभीमसेनार्जुनाख्यास्त्रयः पुत्रास्समुत्पादिताः । ३५ ॥ पूर्वमेवानूढायाश्च भगवता भास्वता कानीनः कर्णो नाम पुत्रोऽजन्यत ॥ ३६ ॥ तस्याश्च सपत्नी माद्री नामाभूत् ॥ ३७ ॥ तस्यां च नासत्यदस्राभ्यां नकुलसहदेवौ पाण्डोः पुत्रौ जनितौ ॥ ३८ ॥ श्रुतदेवां तु वृद्धधर्मा नाम कारूश उपयेमे ॥ ३९ ॥ तस्यां च दंतवक्रो नाम महासुरो जज्ञे ॥ ४० ॥ श्रुतकीर्तिमपि केकयराजा उपयेमे ॥ ४१ ॥ तस्यां च संतर्दनादयः कैकेयाः पंच पुत्रा बभूवुः ॥ ४२ ॥ राजाधिदेव्यामावन्त्यौ विन्दानुविन्दौ जज्ञाते ॥ ४३ ॥ श्रुतश्रवसमपि चेदिराजो दमघोषनामोपयेमे ॥ ४४ ॥ तस्यां च शिशुपालमुत्पादयामास ॥ ४५ ॥ स वा पूर्वमप्युदारविक्रमो दैत्यानामादिपुरुषो हिरण्यकशिपुरभवत ॥ ४६ ॥ यश्च भगवता सकललोकगुरुणा नारसिंहेन घातितः ॥ ४७ ॥ पुनरपि अक्षयवीर्यशौर्यसंपत्पराक्रमगुणस्समाक्रान्तसकलत्रैलोक्येश्वरप्रभावो दशाननो नामाभूत ॥ ४८ ॥ बहुकालोपभुक्तभगवत्सकाशावाप्तशरीरपातोद्भवपुण्यफलो भगवता राघवरूपिणा सोऽपि निधनमुपपादितः ॥ ४९ ॥ पुनश्चेदिराजस्य दमघोषस्यात्मजश्शिशुपालनामाऽभवत् ॥ ५० ॥ शिशुपालत्वेऽपि भगवतो भूभारावतारणायावतीर्णांशस्य पुण्डरीकनयनाख्यस्योपरि द्वेषानुबन्धमतितराञ्चकार ॥ ५१ ॥ भगवता च स निधनमुपानीतस्तत्रैव परमात्मभूते मनस एकाग्रतया सायुज्यमवाप ॥ ५२ ॥

भगवान् यदि प्रसन्नो यथा अभिलषितं ददाति; तथा अप्रसन्नोऽपि निघ्नन् दिव्यमनुपमं स्थानं प्रयच्छति ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विदूरथादिति ॥ शूरो देवमीढाद्यः ॥ २३—५२ ॥

भगवानिति ॥ अप्रसन्नोऽपीति वस्तुस्वभावोक्तिः ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

मैत्रेयः—

हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना । अवाप निहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि ॥ १ ॥

न लयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः । संप्राप्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ ॥ २ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर । कौतूहलपरेणैतत्पृष्टो मे वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

दैत्येश्वरस्य वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा पूर्वं तनुग्रहणं कुर्वता नृसिंहरूपमाविष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्र च हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येतन्न मनस्यभूत् ॥ ५ ॥ निरतिशयपुण्यसमुद्भूतमेतत्सत्त्वजातमिति ॥ ६ ॥ रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात्ततोऽवाप्तवधहेतुकीं निरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यकारिणीं दशाननत्वे भोगसंपदमवाप ॥ ७ ॥ न तु स तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्यनालम्बिनि कृते मनसस्तल्लयमवाप ॥ ८ ॥ एवं दशाननत्वेऽप्यनङ्गपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसा भगवता दाशरथिरूपधारिणा हतस्य तद्रूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोऽन्तःकरणे मानुषबुद्धिरेव केवलमस्याभूत् ॥ ९ ॥ पुनरप्यच्युतविनिपातमात्रफलमखिलभूमण्डलश्लाघ्यचेदिराजकुले जन्म अव्याहतैश्वर्यं शिशुपालत्वेऽप्यवाप ॥ १० ॥

तत्र त्वखिलानामेव स भगवन्नाम्नां त्वंकारकारणमभवत् ॥ ११ ॥ ततश्च तत्कालकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसुवर्धितविद्वेषानुबन्धिचित्तो विनिन्दनसंतर्जनादिषूच्चारणमकरोत् ॥ १२ ॥ तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमखिलकिरीटकेयूरहारकटकादिशोभितमुदार[पीवर]चतुर्बाहुशंखचक्रगदाधरमतिप्ररूढवैरानुभावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्वशेषावस्थान्तरेषु नान्यत्रोपययावस्य चेतसः ॥ १३ ॥ ततस्तमेवाक्रोशेषूच्चारयंस्तमेव हृदयेन धारयन्नात्मवधाय यावद्भगवद्धस्तचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजस्स्वरूपं ब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषं भगवन्तमद्राक्षीत् ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोध्यायः

॥ १—१० ॥ तत्र त्विति ॥ त्वंकाराणि करोतीति त्वंकारकं तस्य कारणं तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ ११ ॥

ततश्चेति ॥ ऋषिप्रोक्तनामनिर्वचनानादरेण निन्दनार्थमुपेक्षया च भगवन्नामामुच्चारणमकरोदिति संकीर्तनोक्तिः ॥ १२ ॥ तच्चेति ॥ तच्चेति मूर्तिध्यानोक्तिः ॥ १३, १४ ॥

तावच्च भगवच्चक्रेणाशु व्यापादितस्तत्स्मरणदग्धाखिलाघसंचयो भगवतान्तमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ ॥ १५ ॥ एतत्तवाखिलं मयाऽभिहितम् ॥ १६ ॥ अयं हि भगवान् कीर्तितश्च संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि अखिलसुरासुरादिदुर्लभं फलं प्रयच्छति, किमुत सम्यग्भक्तिमतामिति ॥ १७ ॥ वसुदेवस्य त्वानकदुंदुभेः पौरवीरोहिणीमदिराभद्रादेवकीप्रमुखाः बह्वयः पत्न्योऽभवन् ॥ १८ ॥ बलभद्रशठसारणदुर्मदादीन्पुत्रान्रोहिण्यामानकदुंदुभिरुत्पादयामास ॥ १९ ॥ बलदेवोऽपि रेवत्यां विशठोल्मुकौ पुत्रावजनयत् ॥ २० ॥ सार्ष्टिमार्ष्टिशिशुसत्यसत्यधृतिप्रमुखाः सारणात्मजाः ॥ २१ ॥ भद्राश्वभद्रबाहुदुर्दमभूताद्याः रोहिण्याः कुलजाः ॥ २२ ॥ नन्दोपनन्दकृतकाद्या मदिरायास्तनयाः ॥ २३ ॥ भद्रायाश्चोपनिधिगदाद्याः ॥ २४ ॥ वैशाल्यां च कौशिकमेकमेवाजनयत् ॥ २५ ॥ आनकदुन्दुभेर्देवक्यामपि कीर्तिमत्सुषेणोदायुभद्रसेनऋजुदासभद्रदेवाख्याः षट् पुत्रा जज्ञिरे ॥ २६ ॥ तांश्च सर्वानेव कंसो घातितवान् ॥ २७ ॥ अनन्तरं च सप्तमं गर्भमर्धरात्रे भगवत्प्रहिता योगनिद्रा रोहिण्या जठरमाकृष्य नीतवती ॥ २८ ॥ कर्षणाच्चासावपि संकर्षणाख्यामगमत् ॥ २९ ॥ ततश्च सकलजगन्महातरुमूलभूतो भूतभविष्यदादिसकलसुरासुरमुनिजनमनसामप्यगोचरोऽब्जभवप्रमुखैरनलमुखैःप्रणम्यावनिभारहरणाय प्रसादितो भगवाननादिमध्यनिधनो देवकीगर्भमवततार वासुदेवः ॥ ३० ॥ तत्प्रसादविवर्धमानोरुमहिमा च योगनिद्रा नन्दगोपपत्न्या यशोदाया गर्भमधिष्ठितवती ॥ ३१ ॥ सुप्रसन्नादित्यचन्द्रादिग्रहमव्यालादिभयं स्वस्थमानसमखिलमेवैतज्जगदपास्ताधर्ममभवत्तस्मिंश्च पुण्डरीकनयने जायमाने ॥ ३२ ॥ जातेन च तेनाखिलमेवैतत्सन्मार्गवर्ति जगदक्रियत ॥ ३३ ॥ भगवतोऽप्यत्र मर्त्यलोकेऽवतीर्णस्य षोडशसहस्राण्येकोत्तरशताधिकानि भार्याणामभवन् ॥ ३४ ॥ तासां च रुक्मिणी सत्यभामा जांबवती चारुहासिनीप्रमुखा ह्यष्टौ पत्न्यः प्रधाना बभूवुः ॥ ३५ ॥ तासु चाष्टावयुतानि लक्षं च पुत्राणां भगवानखिलमूर्तिरनादिमानजनयत् ॥ ३६ ॥ तेषां च प्रद्युम्नचारुदेष्णसांबादयः त्रयोदश प्रधानाः ॥ ३७ ॥ प्रद्युम्नोऽपि रुक्मिणस्तनयां रुक्मवतीं नामोपयेमे ॥ ३८ ॥ तस्यामनिरुद्धो जज्ञे ॥ ३९ ॥ अनिरुद्धोऽपि रुक्मिण एव पौत्रीं सुभद्रां नामोपयेमे ॥ ४० ॥ तस्यामस्य वज्रो जज्ञे ॥ ४१ ॥ वज्रस्य प्रतिबाहुः तस्यापि सुचारुः ॥ ४२ ॥ एवमनेकशतसहस्रपुरुषसंख्यस्य यदुकुलस्य पुत्रसंख्या वर्षशतैरपि वक्तुं न शक्यते ॥ ४३ ॥ यतो हि श्लोकाविमावत्र चरितार्थौ ॥ ४४ ॥

तिस्रः कोटयस्सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च । कुमाराणां गृहाचार्याश्चापयोगेषु ये रताः ॥ ४५ ॥
संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् । यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते सदाहुकः ॥ ४६ ॥
देवासुरे हता ये तु दैतेयास्सुमहाबलाः । उत्पन्नास्ते मनुष्येषु जनोपद्रवकारिणः ॥ ४७ ॥
तेषामुत्सादनार्थाय भुवि देवा यदोः कुले । अवतीर्णाः कुलशतं यत्रैकाभ्यधिकं द्विज ॥ ४८ ॥

तावदिति ॥ लयं—सायुज्यम् ॥ १५–४६ ॥ देवासुर इति ॥ देवासुरे युद्धे ॥ ४७, ४८ ॥

विष्णुस्तेषां प्रमाणे च प्रभुत्वे च व्यवस्थितः । निदेशस्थायिनस्तस्य ववृधुस्सर्वयादवाः ॥ ४९ ॥

इति प्रसूतिं वृष्णीनां यश्शृणोति नरः सदा । स सर्वैः पातकैर्मुक्तो विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—इत्येष समासतस्ते यदोर्वंशः कथितः ॥ १ ॥ अथ दुर्वसोर्वंशमवधारय ॥ २ ॥ दुर्वसोर्वह्निरात्मजः वह्नेर्भार्गः भार्गाद्भानुः ततश्च त्रयीसानुः तस्माच्च करंदमः तस्यापि मरुत्तः ॥ ३ ॥ सोऽनपत्योऽभवत् ॥ ४ ॥ ततश्च पौरवं दुष्यन्तं पुत्रमकल्पयत् ॥ ५ ॥ एवं ययातिशापात्तद्वंशः पौरवमेव वंशं समाश्रितवान् ॥ ६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः ॥ १ ॥ बभ्रोस्सेतुः ॥ २ ॥ सेतुपुत्र आरब्धनामा ॥ ३ ॥ आरब्धस्यात्मजो गांधारः गांधारस्य धर्मः धर्मात् घृतः घृतात् दुर्दमः ततः प्रचेताः ॥ ४ ॥ प्रचेतसः पुत्रश्शतधर्मः बहुलानां म्लेच्छानामुदीच्यानामाधिपत्यमकरोत् ॥ ५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विष्णुरिति ॥ प्रमाणे—प्रतिकार्यनिर्णये ॥ ४९, ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे विष्णुचित्तीयव्याख्याने चतुर्थांशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

इतीति ॥ एष यदोर्वंशस्ते समासतः कथितः ॥ १—६ ॥

इति श्री विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

॥ १—४ ॥ प्रचेतस इति ॥ द्रुह्युवंश्यः प्रचेतसः पुत्रः म्लेच्छानामाधिपत्यमकरोत् ॥ ५—७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—ययातेश्चतुर्थपुत्रस्यानोस्सभानलचक्षुःपरमेषुसंज्ञास्त्रयः पुत्राः बभूवुः ॥ १ ॥ सभानलपुत्रः कालानलः ॥ २ ॥ कालानलात्सृंजयः ॥ ३ ॥ सृंजयात् पुरंजयः ॥ ४ ॥ पुरंजयाज्जनमेजयः ॥ ५ ॥ तस्मान्महाशालः ॥ ६ ॥ तस्माच्च महामनाः ॥ ७ ॥ तस्मादुशीनरतितिक्षू द्वौ पुत्रावुत्पन्नौ ॥ ८ ॥ उशीनरस्यापि शिबिनृगनवकृमिवर्माख्याः पंच पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ पृषदर्भसुवीरकेकयमद्रकाश्चत्वारश्शिबिपुत्राः ॥ १० ॥ तितिक्षोरपि रुशद्रथः पुत्रोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्यापि हेमः हेमस्यापि सुतपाः सुतपसश्च बलिः ॥ १२ ॥

यस्य क्षेत्रे दीर्घतमसाऽङ्गवङ्गकलिङ्गसुह्मपौण्ड्राख्यं बालेयं क्षत्रमजन्यत ॥ १३ ॥ तन्नामसन्ततिसंज्ञाश्च पञ्चविषयाः बभूवुः ॥ १४ ॥ अङ्गादनपानस्ततो दिविरथस्तस्माद्धर्मरथः ॥ १५ ॥ ततश्चित्ररथः रोमपादसंज्ञः ॥ १६ ॥ यस्य दशरथो मित्रं जज्ञे ॥ १७ ॥ यस्याजपुत्रो दशरथश्शान्तां नाम कन्यामनपत्यस्य दुहितृत्वे युयोज ॥ १८ ॥ रोमपादाच्चतुरङ्गः तस्मात्पृथुलाक्षः ॥ १९ ॥ ततश्चम्पः यश्चम्पां निवेशयामास ॥ २० ॥ चम्पस्य हर्यङ्गो नामात्मजोऽभूत् ॥ २१ ॥ हर्यङ्गाद्भद्ररथः भद्ररथाद्बृहद्रथः बृहद्रथाद्बृहत्कर्मा बृहत्कर्मणश्च बृहद्भानुस्तस्माच्च बृहन्मनाः बृहन्मनसो जयद्रथः ॥ २२ ॥

जयद्रथो ब्रह्मक्षत्रान्तरालसंभूत्यां पत्न्यां विजयं नाम पुत्रमजीजनत् ॥ २३ ॥ विजयश्च धृतिं पुत्रमवाप ॥ २४ ॥ तस्यापि धृतव्रतः पुत्रोऽभूत् ॥ २५ ॥ धृतव्रतात्सत्यकर्मा ॥ २६ ॥ सत्यकर्मणस्त्वतिरथः ॥ २७ ॥

यो गङ्गां गतो मंजूषागतं पृथापविद्धं कर्णं पुत्रमवाप ॥ २८ ॥ कर्णाद्वृषसेनः इत्येतदन्ता अङ्गवंश्याः ॥ २९ ॥ ततश्च पूरुवंशं श्रोतुमर्हसि ॥ ३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

॥ १–१२ ॥ यस्येति ॥ बालेयं—बलेः क्षेत्रजम् ॥ १३–२२ ॥

जयद्रथ इति ॥ ब्रह्मक्षत्रांतरालसंभूत्यां–प्रातिलोम्येन ब्रह्मक्षत्रसंकरजातायां पत्न्यां विजयाख्यं पुत्रमजीजनम् । अतो विजयाद्याः सूताः ॥ २३–२७ ॥

य इति ॥ पृथापविद्धं—पृथया–कुन्त्या, अपविद्धं–परित्यक्तम् । * मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ इति स्मृतेः ॥ २८–३० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—पूरोर्जनमेजयस्तस्यापि प्रचिन्वान् प्रचिन्वतः प्रवीरः प्रवीरान्मनस्युर्मनस्योश्चाभयदः तस्यापि सुद्युस्सुद्यो र्बहुगतः तस्यापि संयातिस्संयातेरहंयाति स्ततो रौद्राश्वः ॥ १ ॥ ऋतेषुकक्षेषु-स्थण्डिलेषुकृतेषुजलेषुधर्मेषुधृतेषुस्थलेषुसन्नतेषुवनेषुनामानो रौद्राश्वस्य दश पुत्रा बभूवुः ॥ २ ॥ ऋतेषोरन्तिनारः पुत्रोऽभूत् ॥ ३ ॥ सुमतिमप्रतिरथं ध्रुवं चाप्यन्तिनारः पुत्रानवाप ॥ ४ ॥ अप्रतिरथस्य कण्वः पुत्रोऽभूत् ॥ ५ ॥ तस्यापि मेधातिथिः ॥ ६ ॥ यतः कण्वायना द्विजा बभूवुः ॥ ७ ॥ अप्रतिरथस्यापरः पुत्रोऽभूदैलीनः ॥ ८ ॥ ऐलीनस्य दुष्यन्ताद्याश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ दुष्यन्ताच्चक्रवर्ती भरतोऽभूत् ॥ १० ॥ यन्नामहेतुर्देवैः श्लोको गीयते ॥ ११ ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाश्शकुन्तलाम् ॥ १२ ॥
रेतोधाः पुत्रं नयति नरदेव यमक्षयात् । त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ १३ ॥

भरतस्य पत्नीत्रये नव पुत्रा बभूवुः ॥ १४ ॥ नैते ममानुरूपा इत्यभिहितास्तन्मातरः परित्यागभयात् तत्पुत्राञ्जघ्नुः ॥ १५ ॥

ततोऽस्य वितथे पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिनो मरुत्सोमयाजिनो दीर्घतमसः पार्ष्ण्यपास्तबृहस्पतिवीर्यादुतथ्य-पत्न्यां ममतायां समुत्पन्नो भरद्वाजाख्यः पुत्रो मरुद्भिर्दत्तः ॥ १६ ॥ तस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ॥ १७ ॥

मूढे भर द्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते । यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ इति ॥ १८ ॥

भरद्वाजस्स तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तः ततो वितथसंज्ञामवाप ॥ १९ ॥ वितथस्यापि मन्युः पुत्रोऽभवत् ॥ २० ॥ बृहत्क्षत्रमहावीर्यनगरगर्गा अभवन्मन्युपुत्राः ॥ २१ ॥ नगरस्य संकृतिस्संकृते-र्गुरुप्रीतिरंतिदेवौ ॥ २२ ॥ गर्गाच्छिनिः ततश्च गार्ग्याश्शैन्याः क्षत्रोपेता द्विजातयो बभूवुः ॥ २३ ॥ महावीर्याच्च दुरुक्षयो नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २४ ॥ तस्य त्रय्यारुणिः पुष्करिणः कपिश्च पुत्रत्रयमभूत् ॥ २५ ॥ तच्च पुत्रत्रितयमपि पश्चाद्विप्रतामुपजगाम ॥ २६ ॥ बृहत्क्षत्रस्य सुहोत्रः ॥ २७ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

॥ १–११ ॥ मातेत्यादि ॥ भस्त्रा—चर्मभृतिः, तत्स्थानीया माता । भृतौ निक्षिप्तं द्रव्यं न भृतेः, किं तु निक्षेप्तुरेव । एवं जनयितुरेव पुत्रः, न मातुः । स एव सः—तद्बीजोपादानरूपत्वादेहस्य । अतः स्वपुत्रं भरेति भरतनामनिरुक्तिः ॥ १२ ॥

रेतोधा इति ॥ पुरा बीजक्षेत्रिणोः पुत्रविषये विवादे यमसभायां पुत्रं, रेतोधाः—गर्भस्याधातैव, नयति स्म—स्वीकृते, न तु क्षेत्री । अस्य च गर्भस्य त्वमाधाता ; अतस्तवायं पुत्र इति सत्यमाह शकुन्तला ॥ १३-१५ ॥

तत इति ॥ दीर्घतमस इति । बृहस्पतेरग्रजस्योतथ्यस्य पत्न्याः ममताख्याया गर्भे उतथ्यनिषिक्ते दीर्घतमस्संज्ञे मुनौ तिष्ठत्येव बृहस्पतिश्च कामाभिभूतश्चौर्येण स्ववीर्यं न्यषिञ्चत् । तद्गर्भस्थेनौतथ्येन स्वपादपश्चा-द्भागेन मातुर्योनेर्निष्कासितं भुवि पतितम् । ततः स तु गर्भस्थ औतथ्यो बृहस्पतिनाऽन्धो भवेति शप्तो दीर्घतमा ऽभूत् । तं तु भुवि पतितबृहस्पतिवीर्यजं बालं वीक्ष्य तौ पितरौ ममताबृहस्पती द्वाभ्यामावाभ्यां जनितत्वात्-द्वाजमिमं त्वं भर—बिभृहीत्यन्योन्यमुक्त्वा तं पुत्रं त्यक्त्वा यातौ, अतो भरद्वाजाख्यः सः ॥ १६–२७ ॥

सुहोत्राद्धस्ती, य इदं हस्तिनपुरमावासयामास ॥ २८ ॥ अजमीढद्विजमीढपुरुमीढास्त्रयो हस्तिनस्तनयाः ॥ २९ ॥ अजमीढात्कण्वः ॥ ३० ॥ कण्वान्मेधातिथिः ॥ ३१ ॥ यतः कण्वायना द्विजाः ॥ ३२ ॥ अजमीढस्यान्यः पुत्रो बृहदिषुः ॥ ३३ ॥ बृहदिषोर्बृहद्धनु र्बृहद्धनुषश्च बृहत्कर्मा ततश्च जयद्रथस्तस्मादपि विश्वजित् ॥ ३४ ॥ ततश्च सेनजित् ॥ ३५ ॥ रुचिराश्वकाश्यदृढहनुवत्सहनुसंज्ञास्सेनजितः पुत्राः ॥ ३६ ॥ रुचिराश्वपुत्रः पृथुसेनः पृथुसेनात्पारः ॥ ३७ ॥ पारान्नीलः ॥ ३८ ॥ तस्यैकशतं पुत्राणाम् ॥ ३९ ॥ तेषां प्रधानः कांपिल्याधिपतिस्समरः ॥ ४० ॥ समरस्यापि पारसुपारसदश्वास्त्रयः पुत्राः ॥ ४१ ॥ सुपारात्पृथुः पृथोस्सुकृतेर्विभ्राजः ॥ ४२ ॥ तस्माच्चाणुहः ॥ ४३ ॥

यश्शुकदुहितरं कीर्तिं नामोपयेमे ॥ ४४ ॥ अणुहाद्ब्रह्मदत्तः ॥ ४५ ॥ ततश्च विष्वक्सेनस्तस्मादुदक्सेनः ॥ ४६ ॥ भल्लाभस्तस्य चात्मजः ॥ ४७ ॥ द्विजमीढस्य तु यवीनरसंज्ञः पुत्रः ॥ ४८ ॥ तस्यापि धृतिमांस्तस्माच्च सत्यधृतिस्ततश्च दृढनेमिस्तस्माच्च सुपार्श्वस्ततस्सुमतिस्ततश्च सन्नतिमान् ॥ ४९ ॥ सन्नतिमतः कृतः पुत्रोऽभूत् ॥ ५० ॥ यं हिरण्यनाभो योगमध्यापयामास ॥ ५१ ॥

यश्चतुर्विंशतिं प्राच्यसामगानां संहिताश्चकार ॥ ५२ ॥ कृताच्चोग्रायुधः ॥ ५३ ॥ येन प्राचुर्येण नीपक्षयः कृतः ॥ ५४ ॥ उग्रायुधात् क्षेम्यः क्षेम्यात्सुधीरस्तस्माद्रिपुंजयः तस्माच्च बहुरथ इत्येते पौरवाः ॥ ५५ ॥ अजमीढस्य नलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत् ॥ ५६ ॥ तस्मादपि शान्तिः शान्तेस्सुशान्ति स्सुशान्तेः पुरंजयः तस्माच्च ऋक्षः ॥ ५७ ॥ ततश्च हर्यश्वः ॥ ५८ ॥ तस्मान्मुद्गलसृंजयबृहदिषुयवीनरकांपिल्यसंज्ञाः पंचानामेव तेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राऽभिहिताः पाञ्चालाः ॥ ५९ ॥ मुद्गलाच्च मौद्गल्याः क्षत्रोपेता द्विजातयो बभूवुः ॥ ६० ॥ मुद्गलाद्ब्रह्मिष्ठः (?) हर्यश्वः ॥ ६१ ॥ हर्यश्वाद्दिवोदासोऽहल्या च मिथुनमभूत् ॥ ६२ ॥

सुहोत्रादिति ॥ य इदं हस्तिनपुरम्, य इदं धर्मक्षेत्रम्, योऽयं सांप्रतमिति च निर्देशलिङ्गैः दीक्षिद्राष्ट्यकाले हस्तिनपुरासन्नकुरुक्षेत्रे तेनेदं पुराणमुक्तमिति गम्यते ॥ २८—४३ ॥

य इति ॥ शुकदुहितरं—व्यासपुत्रदुहितरम् । यथा हरिवंशे वायव्ये च * पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति । कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥ कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च ॥ इति ॥ ४४—५१ ॥

य इति ॥ प्राच्यसामगानां चतुर्विंशतिसंहिताः यश्चकार ॥ ५२—६२ ॥

शरद्वतश्चाहल्यायां शतानन्दोऽभवत् ॥ ६३ ॥ शतानंदात्सत्यधृतिर्धनुर्वेदान्तगो जज्ञे ॥ ६४ ॥ सत्यधृतेर्वराप्सरसमुर्वशीं दृष्ट्वा रेतः स्कन्नं शरस्तंबे पपात ॥ ६५ ॥ तच्च द्विधागतमपत्यद्वयं कुमारः कन्या चाभवत् ॥ ६६ ॥ तौ च मृगयामुपयातश्शंतनुर्दृष्ट्वा कृपया जग्राह ॥ ६७ ॥ ततः कुमारः कृपः कन्या चाश्वत्थाम्नो जननी कृपी द्रोणाचार्यस्य पत्न्यभवत् ॥ ६८ ॥ दिवोदासस्य पुत्रो मित्रायुः॥६९॥ मित्रायोश्च्यवनो नाम राजा ॥ ७० ॥ च्यवनात्सुदासः सुदासात्सौदासः सौदासात्सहदेवस्तस्यापि सोमकः ॥ ७१ ॥ सोमकाज्जन्तुः पुत्रशतज्येष्ठोऽभवत् ॥ ७२ ॥ तेषां यवीयान् पृषतः पृषतात् द्रुपदस्तस्माच्च धृष्टद्युम्नस्ततो धृष्टकेतुः ॥ ७३ ॥ अजमीढस्यान्यो ऋक्षनामा पुत्रोऽभवत् ॥ ७४ ॥ तस्य संवरणः ॥ ७५ ॥ संवरणात्कुरुः ॥ ७६ ॥ य इदं धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं चकार ॥ ७७ ॥ सुधनुर्जह्नुपरीक्षित्प्रमुखाः कुरोः पुत्राः बभूवुः ॥ ७८ ॥ सुधनुषः पुत्रस्सुहोत्रस्तस्माच्च्यवनः च्यवनात् कृतकः । ततश्चोपरिचरो वसुः ॥ ८० ॥ बृहद्रथप्रत्यग्रकुशांबकुचेलमात्स्यप्रमुखाः वसोः पुत्रास्सप्ताजायन्त ॥ ८१ ॥ बृहद्रथात्कुशाग्रः कुशाग्राद्वृषभः वृषभात् पुष्पवान् तस्मात्सत्यहितः तस्मात्सुधन्वा तस्य च जतुः ॥ ८२ ॥

बृहद्रथाच्चान्यश्शकलद्वयजन्मा जरया संधितो जरासंधनामा ॥ ८३ ॥ तस्मात्सहदेवस्सहदेवात्सोमपस्ततश्च श्रुतिश्रवाः ॥ ८४ ॥ इत्येते मया मागधा भूपालाः कथिताः ॥ ८५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंऽशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

परीक्षितश्च जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाश्चत्वारः पुत्राः॥१॥ जह्नोस्तु सुरथो नामात्मजो बभूव॥२॥ तस्यापि विदूरथः ॥ ३ ॥ तस्मात्सार्वभौमस्सार्वभौमाज्जयत्सेनस्तस्मादाराधितस्ततश्चायुतायुरयुतायोरक्रोधनः ॥ ४ ॥ तस्माद्देवातिथिः ॥ ५ ॥ ततश्च ऋक्षोऽन्योऽभवत् ॥ ६ ॥ ऋक्षाद्भीमसेनस्ततश्च दिलीपः ॥ ७ ॥ दिलीपात् प्रतीपः ॥ ८ ॥ तस्यापि देवापिशंतनुबाह्लीकसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ देवापिर्बाल एवारण्यं विवेश ॥ १० ॥ शंतनुस्तु महीपालोऽभूत् ॥ ११ ॥ अयं च तस्य श्लोकः पृथिव्यां गीयते ॥ १२ ॥

शरद्वत इति ॥ शरद्वान्—गौतमः, तस्मात् ॥ ६३—८२ ॥

बृहद्रथादिति ॥ जरया—राक्षस्या ॥ ८३—८५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

परीक्षित इति ॥ परीक्षितः—कुरुपुत्रात् ॥ १—२५ ॥

यंयं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः । शान्तिं चाप्नोति येनाग्र्यां कर्मणा तेन शंतनुः ॥ १३ ॥

तस्य च शंतनो राष्ट्रे द्वादशवर्षाणि देवो न ववर्ष ॥ १४ ॥ ततश्चाशेषराष्ट्रविनाशमवेक्ष्यासौ राजा ब्राह्मणानपृच्छत् कस्मादस्माकं राष्ट्रे देवो न वर्षति को ममापराध इति ॥ १५ ॥ ततश्च तमूचुर्ब्राह्मणाः ॥ १६ ॥ अग्रजस्य ते हीयमवनिस्त्वया संभुज्यते; अतः परिवेत्ता त्वमित्युक्तस्स राजा पुनस्तानपृच्छत् ॥ १७ ॥ किं मयाऽत्र विधेयमिति ॥ १८ ॥ ततस्ते पुनरप्यूचुः ॥ १९ ॥ यावद्देवापिर्न पतनादिभिर्दोषैरभिभूयते तावदेतत्तस्यार्हं राज्यम् ॥ २० ॥ तदलमेतेन तु तस्मै दीयतामित्युक्ते तस्य मंत्रिप्रवरेणाश्मराविणा तत्रारण्ये तपस्विनो वेदवादविरोधवक्तारः प्रयुक्ताः ॥ २१ ॥ तैरस्याप्यतिऋजुमतेर्महीपतिपुत्रस्य बुद्धिर्वेदवादविरोधमार्गानुसारिण्यक्रियत ॥ २२ ॥ राजा च शंतनुर्द्विजवचनोत्पन्नपरिदेवनशोकस्तान् ब्राह्मणानग्रतः कृत्वाऽग्रजस्य प्रदानायारण्यं जगाम ॥ २३ ॥ तदाश्रममुपगताश्च तमवनतमवनीपतिपुत्रं देवापिमुपतस्थुः ॥ २४ ॥ ते ब्राह्मणा वेदवादानुबन्धीनि वचांसि राज्यमग्रजेन कर्तव्यमित्यर्थवन्ति तमूचुः ॥ २५ ॥

असावपि देवापिर्वेदवादविरोधयुक्तिदूषितमनेकप्रकारं तानाह ॥ २६ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाश्शंतनुमूचुः ॥ २७ ॥ आगच्छ हे राजन्नलमत्रातिनिर्बंधेन । प्रशान्त एवासावनावृष्टिदोषः । पतितोऽयमनादिकालमभिहितवेदवचनदूषणोच्चराणात् ॥ २८ ॥

पतिते चाग्रजे नैव ते परिवेत्तृत्वं भवतीत्युक्तश्शंतनुस्स्वपुरमागम्य राज्यमकरोत् ॥ २९ ॥ वेदवादविरोधवचनोच्चारणदूषिते च तस्मिन्देवापौ तिष्ठत्यपि ज्येष्ठभ्रातर्यखिलसस्यनिष्पत्तये ववर्ष भगवान्पर्जन्यः॥ ३० ॥ बाह्लीकात्सोमदत्तः पुत्रोऽभूत् ॥ ३१ ॥ सोमदत्तस्यापि भूरिभूरिश्रवश्शल्यसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ ३२ ॥ शंतनोरप्यमरनद्यां जाह्नव्यामुदारकीर्तिरशेषशास्त्रार्थविद्भीष्मः पुत्रोऽभूत् ॥ ३३ ॥ सत्यवत्यां च चित्राङ्गदविचित्रवीर्यौ द्वौ पुत्रावुत्पादयामास शंतनुः ॥ ३४ ॥ चित्राङ्गदस्तु बाल एव चित्राङ्गदेनैव गंधर्वेणाहवे निहतः ॥ ३५ ॥ विचित्रवीर्योऽपि काशीराजतनये अंबांबालिके उपयेमे ॥ ३६ ॥ तदुपयोगातिखेदाच्च यक्ष्मणा गृहीतः स पञ्चत्वमगमत् ॥ ३७ ॥

सत्यवतीनियोगाच्च मत्पुत्रः कृष्णद्वैपायनो मातुर्वचनमनतिक्रमणीयमिति कृत्वा विचित्रवीर्यक्षेत्रे धृतराष्ट्रपाण्डू तत्प्रहितभुजिष्यायां विदुरं चोत्पादयामास ॥ ३८ ॥ धृतराष्ट्रोऽपि गांधार्यां दुर्योधनदुश्शासनप्रधानं पुत्रशतमुत्पादयामास ॥ ३९ ॥

असाविति ॥ वेदवादविरोधयुक्तिभिः तेषां वचो यथा दूषितं भवति तथाऽनेकप्रकारं तानाह । देवापेस्तत्कालमेव पातित्यं योगसिद्ध्या आगामिकृतयुगे क्षत्रवंशकृत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितमिति मंत्रप्रस्तुतं तत्कल्पांतरविषयं नेतव्यम् ॥ २६–३७ ॥

सत्यवतीति ॥ भुजिष्या—दासी, तस्याम् ॥ ३८–३९ ॥

पाण्डोरप्यरण्ये मृगयायामृषिशापोपहतप्रजाजननसामर्थ्यस्य धर्मवायुशक्रैर्युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः कुन्त्यां नकुलसहदेवौ चाश्विभ्यां माद्र्यां पञ्च पुत्रास्समुत्पादिताः ॥ ४० ॥ तेषां च द्रौपद्यां पञ्चैव पुत्रा बभूवुः ॥ ४१ ॥ युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः भीमसेनाच्छ्रुतसेनः श्रुतकीर्तिरर्जुनाच्छ्रुतानीको नकुलाच्छ्रुतकर्मा सहदेवात् ॥ ४२ ॥ अन्ये च पाण्डवानामात्मजास्तद्यथा ॥ ४३ ॥ यौधेयी युधिष्ठिराद्देवकं पुत्रमवाप ॥ ४४ ॥ हिडिंबा घटोत्कचं भीमसेनात्पुत्रं लेभे ॥ ४५ ॥ काशी च भीमसेनादेव सर्वगं सुतमवाप ॥ ४६ ॥ सहदेवाच्च विजया सुहोत्रं पुत्रमवाप ॥ ४७ ॥ रेणुमत्यां च नकुलोऽपि निरमित्रमजीजनत् ॥ ४८ ॥ अर्जुनस्याप्युलूप्यां नागकन्यायामिरावान्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ४९ ॥

(मणलूरु) मणिपुरपतिपुत्र्यां पुत्रिकाधर्मेण बभ्रुवाहनं नाम पुत्रमर्जुनोऽजनयत् ॥ ५० ॥ सुभद्रायां चार्भकत्वेऽपि योऽसावतिबलपराक्रमस्समस्तारातिरथजेता सोऽभिमन्युरजायत ॥ ५१ ॥ अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थामप्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतस्सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्यात्मेच्छया कारणमानुषरूपधारिणोऽनुभावात्पुनर्जीवितमवाप्य परीक्षिज्जज्ञे ॥ ५२ ॥

योऽयं सांप्रतमेतद्भूमण्डलमखण्डितायति धर्मेण पालयतीति ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

अतः परं भविष्यानहं भूपालान्कीर्तयिष्यामि ॥ १ ॥ योऽयं सांप्रतमवनीपतिः परीक्षित्तस्यापि जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाश्चत्वारः पुत्रा भविष्यन्ति ॥ २ ॥ जनमेजयस्यापि शतानीको भविष्यति ॥ ३ ॥ योऽसौ याज्ञवल्क्याद्वेदमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्य विषमविषयविरक्तचित्तवृत्तिश्च शौनकोपदेशादात्मज्ञानप्रवीणः परं निर्वाणमवाप्स्यति ॥४॥ शतानीकादश्वमेधदत्तो भविता ॥५॥ तस्मादप्यधिसीमकृष्णः ॥ ६ ॥ अधिसीमकृष्णान्निचक्नुः ॥ ७ ॥ यो गङ्गयाऽपहृते हस्तिनपुरे कौशांब्यां निवत्स्यति ॥ ८ ॥

पांडोरिति ॥ पूर्वं यदुवंशशूरदुहितृकुंतीप्रसंगात् पांडवजन्मोक्तम् इदानीं पुरुवंश्यशंतनुपुत्रसंततिप्राप्तत्वात् पुनर्विस्तृत्योक्तम् । महत्वादर्जुनसंतानोऽन्ते प्रोक्तः ॥ ४०—४९ ॥

मणिपुरपतीति ॥ पुत्रिकाधर्मेण *अस्यां यो जायते पुत्रस्स मे पुत्रो भविष्यति* इति परिभाषितदानेन ॥ ५०—५२ ॥ य इति ॥ आयतिः—धनागमः ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

॥ १—३ ॥ योऽसाविति ॥ शौनकोपदेशः—विष्णुधर्मोक्तभक्तिज्ञानयोगविधिः ॥ ४—१७ ॥

तस्याप्युष्णः पुत्रो भविता ॥ ९ ॥ उष्णाद्विचित्ररथः ॥ १० ॥ ततः शुचिरथः ॥ ११ ॥ तस्माद्वृष्णिमांस्ततस्सुषेणस्तस्यापि सुनीथस्सुनीथान्नृपचक्षुस्तस्मादपि सुखिबलस्तस्य च पारिप्लवस्ततश्च सुनयस्तस्यापि मेधावी ॥ १२ ॥ मेधाविनो रिपुंजयस्ततोऽर्वस्तस्माच्च तिग्मस्तस्माद्बृहद्रथः बृहद्रथाद्वसुदासः ॥ १३ ॥ ततोऽपरश्शतानीकः ॥ १४ ॥ तस्माच्चोदयन उदयनाद्विहीनरस्ततश्च दंडपाणिस्ततो निमित्तः ॥ १५ ॥ तस्माच्च क्षेमकः ॥ १६ ॥ अत्रायं श्लोकः ॥ १७ ॥

ब्रह्मक्षत्रस्य यो योनिर्वंशो देवर्षिसत्कृतः । क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थानं प्राप्यते कलौ ॥ इति ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—अतश्चेक्ष्वाकवो भविष्याः पार्थिवाः कथ्यन्ते ॥ १ ॥

बृहद्बलस्य पुत्रो बृहत्क्षणः ॥ २ ॥ तस्मादुरुक्षयस्तस्माच्च वत्सव्यूहस्ततश्च प्रतिव्योमस्तस्मादपि दिवाकरः ॥ ३ ॥ तस्मात्सहदेवः सहदेवाद्बृहदश्वस्तत्सूनुर्भानुरथस्तस्य च प्रतीताश्वस्तस्यापि सुप्रतीकस्ततश्च मरुदेवस्ततः सुनक्षत्रस्तस्मात्किन्नरः ॥ ४ ॥ किन्नरादन्तरिक्षस्तस्मात्सुपर्णस्ततश्चामित्रजित् ॥ ५ ॥ ततश्च बृहद्भ्राजस्तस्यापि धर्मी धर्मिणः कृतंजयः ॥ ६ ॥ कृतंजयाद्रणंजयः ॥ ७ ॥ रणंजयात्संजयस्तस्माच्छाक्याच्छुद्धोदनस्तस्माद्राहुलस्ततः प्रसेनजित् ॥ ८ ॥ ततश्च क्षुद्रकस्ततश्च कुंडकस्तस्मादपि सुरथः ॥ ९ ॥ तत्पुत्रश्च सुमित्रः ॥ १० ॥ इत्येते चेक्ष्वाकवो बृहद्बलान्वयाः ॥ ११ ॥ अत्रानुवंशश्लोकः ॥१२॥ इक्ष्वाकूणामयं वंशस्सुमित्रान्तो भविष्यति । यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ब्रह्मक्षत्रस्येति ॥ संस्थानं—समाप्तिम् ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

॥ १ ॥ बृहद्बलस्येति ॥ बृहद्बलोऽभिमन्युहत इति चतुर्थाध्यायान्त उक्तः ॥ २–१३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

मागधानां बार्हद्रथानां भाविनामनुक्रमं कथयिष्यामि ॥ १ ॥ अत्र हि वंशे महाबलपराक्रमा जरासंधप्रधाना बभूवुः ॥ २ ॥ जरासंधस्य पुत्रः सहदेवः ॥ ३ ॥ सहदेवात्सोमापिस्तस्यानुश्रुतश्रवास्तस्याप्ययुतायुस्ततश्च निरमित्रस्तत्तनयस्सुनेत्रस्तस्मादपि बृहत्कर्मा ॥ ४ ॥ ततश्च सेनजित्ततश्च श्रुतंजयस्ततो विप्रस्तस्य च पुत्रश्शुचिनामा भविष्यति ॥ ५ ॥ तस्यापि क्षेम्यस्ततश्च सुव्रतस्सुव्रताद्धर्मस्ततस्सुश्रवाः ॥ ६ ॥ ततो दृढसेनः ॥ ७ ॥ तस्मात्सुबलः ॥ ८ ॥ सुबलात्सुनीतो भविता ॥ ९ ॥ ततस्सत्यजित् ॥ १० ॥ तस्माद्विश्वजित् ॥ ११ ॥ तस्यापि रिपुंजयः ॥ १२ ॥

इत्येते बार्हद्रथा भूपतयो वर्षसहस्रमेकं भविष्यन्ति ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

योऽयं रिपुंजयो नाम बार्हद्रथोऽन्त्यः तस्यामात्यो मुनिको नाम भविष्यति ॥ १ ॥ स चैनं स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामानमभिषेक्ष्यति ॥ २ ॥ तस्यापि बलाकनामा पुत्रो भविता ॥ ३ ॥ ततश्च विशाखयूपः ॥ ४ ॥ तत्पुत्रो जनकः ॥ ५ ॥ तस्य च नन्दिवर्द्धनः ॥ ६ ॥ ततो नन्दी ॥ ७ ॥ इत्येतेऽष्टत्रिंशदुत्तरमष्टशतं पंच प्रद्योताः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ८ ॥ ततश्च शिशुनाभः ॥ ९ ॥ तत्पुत्रः काकवर्णो भविता ॥ १० ॥ तस्य च पुत्रः क्षेमधर्मा ॥ ११ ॥ तस्यापि क्षतौजाः ॥ १२ ॥ तत्पुत्रो विधिसारः ॥ १३ ॥ ततश्चाजातशत्रुः ॥ १४ ॥ तस्मादर्भकः ॥ १५ ॥ तस्माच्चोदयनः ॥ १६ ॥ तस्मादपि नन्दिवर्धनः ॥ १७ ॥ ततो महानन्दी ॥ १८ ॥ इत्येते शैशुनाभा भूपालास्त्रीणि वर्षशतानि द्विषष्ट्यधिकानि भविष्यन्ति ॥ १९ ॥ महानन्दिनस्ततश्शूद्रगर्भोद्भवोऽतिलुब्धोऽतिबलो महापद्मनामा नन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रांतकारी भविष्यति ॥ २० ॥ ततःप्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति ॥ २१ ॥ स चैकच्छत्रामनुल्लंघितशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यते ॥ २२ ॥ तस्याप्यष्टौ

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

॥ १–१२ ॥ इतीति ॥ तेषां वर्षसंख्या तु कलौ स्वल्पायुष्यसूचनेन विरक्त्यर्था ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

॥ १–२५ ॥ ततश्चेति ॥ कौटिल्यः—वात्स्यायनविष्णुमित्रगुप्तादिपर्यायश्चाणक्यः। समुद्धरिष्यति—उन्मूलयिष्यति ॥ २६, २७ ॥

सुतास्सुमाल्याद्या भवितारः ॥ २३ ॥ तस्य महापद्मस्यानु पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ महापद्म-पुत्राश्चैकं वर्षशतमवनीपतयो भविष्यन्ति ॥ २५ ॥

ततश्च नव चैतान्नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणस्समुद्धरिष्यति ॥ २६ ॥ तेषामभावे मौर्याः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ २७ ॥

कौटिल्य एव चंद्रगुप्तमुत्पन्नं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २८ ॥ तस्यापि पुत्रो बिंदुसारो भविष्यति ॥ २९ ॥ तस्याप्यशोकवर्धनस्ततस्सुयशास्ततश्च दशरथस्ततश्च संयुतस्ततश्शालिशूकस्तस्मात्सोमशर्मा तस्यापि सोम-शर्मणश्शतधन्वा ॥ ३० ॥ तस्यानु बृहद्रथनामा भविता ॥ ३१ ॥ एवमेते मौर्या दश भूपतयो भविष्यन्ति अब्दशतं सप्तत्रिंशदुत्तरम् ॥ ३२ ॥ तेषामन्ते पृथिवीं दश शुंगा भोक्ष्यन्ति ॥ ३३ ॥ पुष्यमित्रस्सेनापतिस्स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति तस्यात्मजोऽग्निमित्रः ॥ ३४ ॥ तस्मात्सुज्येष्ठस्ततो वसुमित्रस्तस्मादप्युदंकस्ततः पुलिंदकस्ततो घोषवसुस्तस्मादपि वज्रमित्रस्ततो भागवतः ॥ ३५ ॥ तस्माद्देवभूतिः ॥ ३६ ॥ इत्येते शुंगा द्वादशोत्तरं वर्षशतं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ३७ ॥ ततः कण्वा-नेषा भूर्यास्यति ॥ ३८ ॥ देवभूतिं तु शुंगराजानं व्यसनिनं तस्यैवामात्यः कण्वो वसुदेवनामा तं निहत्य स्वयमवनीं भोक्ष्यति ॥ ३९ ॥ तस्य पुत्रो भूमित्रस्तस्यापि नारायणः ॥ ४० ॥ नारायणात्मज-स्सुशर्मा ॥ ४१ ॥ एते काण्वायनाश्चत्वारः पंचचत्वारिंशद्वर्षाणि भूपतयो भविष्यन्ति ॥ ४२ ॥ सुशर्माणं तु काण्वं तद्भृत्यो बलिपुच्छकनामा हत्वा आन्ध्रजातीयो वसुधां भोक्ष्यति ॥ ४३ ॥ ततश्च कृष्णनामा तद्भ्राता पृथिवीपतिर्भविष्यति ॥ ४४ ॥ तस्यापि पुत्रः शान्तकर्णिस्तस्यापि पूर्णोत्संगस्तत्पुत्रश्शात-कर्णिस्तस्माच्च लम्बोदरस्तस्माच्च पिलकस्ततो मेघस्वातिस्ततः पटुमान् ॥ ४५ ॥ ततश्चारिष्टकर्मा ततो हालाहलः ॥ ४६ ॥ हालाहलात्पललकस्ततः पुलिन्दसेनस्ततः सुंदरस्ततश्शातकर्णिस्ततश्शिवस्वातिस्तत-श्च गोमतिपुत्रस्तत्पुत्रोऽलिमान् ॥ ४७ ॥ तस्यापि शान्तकर्णिस्ततः शिवश्रितस्ततश्च शिवस्कन्धस्त-स्मादपि यज्ञश्रीस्ततो द्वियज्ञस्तस्माच्चन्द्रश्रीः ॥ ४८ ॥ तस्मात्पुलोमापिः ॥ ४९ ॥

एवमेते त्रिंशच्चत्वार्यब्दशतानि षट्पंचाशदधिकानि पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ५० ॥ आन्ध्रभृत्यास्सप्ता-भीरप्रभृतयो दशगर्दभिनश्च भूभुजो भविष्यन्ति ॥ ५१ ॥ ततष्षोडश भूपतयो भवितारः ॥ ५२ ॥ ततश्चाष्टौ यवनाश्चतुर्दश तुरुष्का मुंडाश्च त्रयोदश एकादश मौना एते वै पृथिवीपतयः पृथिवीं दशवर्षशतानि नवत्यधिकानि भोक्ष्यन्ति ॥ ५३ ॥ ततश्च मौना एकादश भूपतयोऽब्दशतानि त्रीणि पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ५४ ॥

तेषूत्सन्नेषु कैंकिला यवना भूपतयो भविष्यन्त्यमूर्द्धाभिषिक्ताः ॥ ५५ ॥

कौटिल्य इति ॥ चंद्रगुप्तं—नन्दस्यैव शूद्रायां मुरायां जातं मौर्याणां प्रथमम् ॥ २८—४९ ॥

एवमिति ॥ एवमेते त्रिंशत्, आन्ध्रा इति शेषः ॥ ५०—५२ ॥

ततश्चेति ॥ एते आभीराद्या अष्टषष्टिर्नृपाः पृथिवीं नवत्यधिकानि त्रयोदशवर्षशतानि भोक्ष्यन्ति ॥ ५३, ५४ ॥ तेष्विति ॥ भूपतयः—अमूर्द्धाभिषिक्ताः ॥ ५५ ॥

तेषामपत्यं विन्ध्यशक्तिस्ततः पुरंजयस्तस्माद्रामचंद्रस्तस्माद्धर्मवर्मा ततो वङ्गस्ततोभून्नन्दनस्ततस्सुनन्दी तद्भ्राता नन्दियशाश्शुक्रः प्रवीर एते वर्षशतं षड्वर्षाणि भूपतयो भविष्यन्ति ॥ ५६ ॥ ततस्तत्पुत्रास्त्रयोदशैते बाह्लिकाश्च त्रयः ॥ ५७ ॥ ततः पुष्यमित्राः पटुमित्रास्त्रयोदशैकलाश्च सप्तान्ध्राः ॥ ५८ ॥

ततश्च कोसलायां तु नव चैव भूपतयो भविष्यन्ति ॥ ५९ ॥ नैषधास्तु त एव ॥ ६० ॥

मागधायां तु विश्वस्फटिक संज्ञोऽन्यान्वर्णान्करिष्यति ॥ ६१ ॥ कैवर्तबटुपुलिन्दब्राह्मणान्राज्ये स्थापयिष्यति ॥ ६२ ॥ उत्साद्याखिलक्षत्रजातिं नव नागाः पद्मवत्यां नाम पुर्यामनुगङ्गाप्रयागं गयाद् गुप्तांश्च मागधा भोक्ष्यन्ति ॥ ६३ ॥ कोसलान्ध्रपुण्ड्रताम्रलिप्तसमतटपुरीं च देवरक्षितो रक्षिता ॥ ६४ ॥ कलिङ्गमाहिषमहेन्द्रभौमान् गुहा भोक्ष्यन्ति ॥ ६५ ॥ नैषधनैमिषककालकोशकाञ्जनपदान्मणिधान्यकवंशा भोक्ष्यन्ति ॥ ६६ ॥ त्रैराज्यमुषिकजनपदान्कनकाह्वयो भोक्ष्यति ॥ ६७ ॥ सौराष्ट्रावन्त्यशूद्राभीरान्नर्मदामरुभूविषयांश्च व्रात्यद्विजाभीरशूद्राद्या भोक्ष्यन्ति ॥ ६८ ॥

सिन्धुतटदाविकोर्वीचन्द्रभागाकाश्मीरविषयांश्च व्रात्यम्लेच्छशूद्रादयो भोक्ष्यन्ति ॥ ६९ ॥ एते च तुल्यकालास्सर्वे पृथिव्यां भूभुजो भविष्यन्ति ॥ ७० ॥

अल्पप्रसादा बृहत्कोपास्सर्वकालमनृताधर्मरुचयः स्त्रीबालगोवधकर्तारः परस्वादानरुचयोऽल्पसारास्तमिस्रप्राया उदितास्तमितप्राया अल्पायुषो महेच्छा ह्यल्पधर्मा लुब्धाश्च भविष्यन्ति ॥ ७१ ॥

तैश्च विमिश्रा जनपदास्तच्छीलानुवर्तिनो राजाश्रयशुष्मिणो म्लेच्छाचाराश्च विपर्ययेण वर्तमानाः प्रजाः क्षपयिष्यन्ति ॥ ७२ ॥

ततश्चानुदिनमल्पाल्पह्रासव्यवच्छेदाद्धर्मार्थयोर्जगतस्संक्षयो भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततश्चार्थ एवाभिजनहेतुः ॥ ७४ ॥ बलमेवाशेषधर्महेतुः ॥ ७५ ॥ अभिरुचिरेव दांपत्यसंबन्धहेतुः ॥ ७६ ॥ स्त्रीत्वमेवोपभोगहेतुः ॥ ७७ ॥ अनृतमेव व्यवहारजयहेतुः ॥ ७८ ॥

तेषामिति ॥ तेषां वंश्यो विंध्यशक्तिः ॥ ५६—५८ ॥

ततश्चेति ॥ कोसलायाम्—अयोध्यायाम् ॥ ५९, ६० ॥

मागधायामिति ॥ मागधायां पुर्यां विश्वस्फाटिकः क्षत्रमुन्मूल्य कैवर्तादीन् राज्ये स्थापयिष्यति ॥ ६१—६८ ॥ सिन्ध्विति ॥ दाविको देविकातटभवो देशः ॥ ६९, ७० ॥

अल्पप्रसादा इति ॥ उदितास्तमितप्रायाः—क्षणिककल्पाः ॥ ७१ ॥

तैश्चेति ॥ राजाश्रयशुष्मिणः—राजाश्रयेणैव शुष्मिणः—बलिनः, न तु धर्मेण ॥ ७२ ॥

तैश्चेति ॥ अल्पाल्पेत्यादि । धर्मार्थयोरल्पाल्पह्रासरूपेण क्षयाज्जगतो युगपन्नाशः ॥ ७३—७८ ॥

उन्नतांबुतैव पृथिवीहेतुः ॥ ७९ ॥ ब्रह्मसूत्रमेव विप्रत्वहेतुः ॥ ८० ॥ रत्नधातुतैव श्लाघ्यताहेतुः [रत्नतामूलमेव वृद्धिहेतुः ।] ॥ ८१ ॥ लिङ्गधारणमेवाश्रमहेतुः ॥ ८२ ॥ अन्याय एव वृत्तिहेतुः ॥ ८३ ॥ दौर्बल्यमेवावृत्तिहेतुः ॥ ८४ ॥ अभयप्रगल्भोच्चारणमेव पाण्डित्यहेतुः ॥ ८५ ॥ अनाढ्यतैव साधुत्वहेतुः ॥ ८६ ॥ स्नानमेव प्रसाधनहेतुः ॥ ८७ ॥ दानमेव धर्महेतुः ॥ ८८ ॥ स्वीकरणमेव विवाहहेतुः ॥ ८९ ॥ सद्वेषधार्येव पात्रम् ॥ ९० ॥ दूरायतनोदकमेव तीर्थहेतुः ॥ ९१ ॥ कपटवेषधारणमेव महत्त्वहेतुः ॥ ९२ ॥ इत्येवमनेकदोषोत्तरे तु भूमण्डले सर्ववर्णेष्वेव योयो बलवान्सस भूपतिर्भविष्यति ॥ ९३ ॥ एवं चातिलुब्धकराजासहाश्शैलानामन्तरद्रोणीः प्रजास्संश्रयिष्यन्ति ॥ ९४ ॥ मधुशाकमूलफलपत्रपुष्पाद्याहाराश्च भविष्यन्ति ॥ ९५ ॥ तरुवल्कलपर्णचीरप्रावरणाश्चातिबहुप्रजाः शीतवातातपवर्षसहाश्च भविष्यन्ति ॥ ९६ ॥

न च कश्चित् त्रयोविंशतिवर्षाणि जीविष्यति । अनवरतं चात्र कलियुगे क्षयमायात्यखिल एवैष जनः ॥ ९७ ॥

श्रौतस्मार्ते च धर्मे विप्लवमत्यन्तमुपगते क्षीणप्राये च कलावशेषजगत्स्रष्टुश्चराचरगुरोरादिमध्यान्तरहितस्य ब्रह्ममयस्यात्मरूपिणो भगवतो वासुदेवस्यांशश्शंबलग्रामप्रधानब्राह्मणस्य विष्णुयशसो गृहेऽष्टगुणर्द्धिसमन्वितः कल्किरूपी जगत्यत्रावतीर्य सकलम्लेच्छदस्युदुष्टाचरणचेतसामशेषाणामपरिच्छिन्नशक्तिमाहात्म्यः क्षयं करिष्यति, स्वधर्मेषु चाखिलमेव संस्थापयिष्यति ॥ ९८ ॥

अनन्तरं चाशेषकलेरवसाने निशावसाने विबुद्धानामिव तेषामेव जनपदानाममलस्फटिकदलशुद्धा मतयो भविष्यन्ति ॥ ९९ ॥ तेषां च बीजभूतानामशेषमनुष्याणां परिणतानामपि तत्कालकृतापत्यप्रसूतिर्भविष्यति ॥ १०० ॥ तानि च तदपत्यानि कृतयुगानुसारीण्येव भविष्यन्ति ॥ १०१ ॥

अत्रोच्यते—

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्ये बृहस्पतिः । एकराशौ समेष्यन्ति तदा भवति वै कृतम् ॥ १०२ ॥

उन्नतांबुतेति ॥ उन्नतांबुता—उन्नतस्थले सुलभसुभगजलवत्त्वं, पृथ्वीहेतुः—पृथ्वीस्वीकारे हेतुः न तु पुण्यभूमित्वम् । उन्नताम्रतेतिपाठे प्रभूतचूतादिद्रुमवत्त्वम् ॥ ७१—८७ ॥

दानमेवेति ॥ दानमेव धर्महेतुः, न तु यागादिः ॥ ८८—९७ ॥

श्रौतस्मार्ते चेति ॥ अष्टगुणाः—अणिमाद्याः । * अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्येशित्ववश्यताः । यत्रकामावसायित्वं महिमेति गुणाष्टकम् ॥ ९८—१०१ ॥

यदा चन्द्रश्चेति ॥ चन्द्रादिग्रहणं सर्वग्रहोपलक्षणार्थम् । चतुर्युगान्ते सर्वेषां ग्रहाणां मीनान्तस्थितेः । सर्वग्रहयोगे हि युगम् । यद्वा एषां ग्रहाणां चतुर्णामेव योगे कृतं—तदर्थं खलु ग्रहबाहुल्यमित्यर्थः; * चन्द्रार्कजीवज्ञसिताः कुजार्कौ च यथाक्रमम् । सत्त्वं रजस्तमोपि * इति गोचारोक्तेः । तथा तिष्ये बृहस्पतिरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । प्रतिद्वादशाब्दं गुरौ कर्कटस्थे कर्कटकमासे अमावास्यायां बहुवारं योगस्यास्य संभवात्, तथाऽप्येकराशौ समेष्यन्तीति सहप्रवेशोक्तेर्नातिप्रसङ्गदोषः ॥ १०२ ॥

अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये। एते वंशेषु भूपालाः कथिता मुनिसत्तम ॥ १०३ ॥
यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम्। एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचाशदुत्तरम् ॥ १०४ ॥
सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते ह्युदितौ दिवि। तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ १०५ ॥
तेन सप्तर्षयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम्। ते तु पारीक्षिते काले मघास्वासन्द्विजोत्तम ॥ १०६ ॥
तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ १०७ ॥
यदैव भगवान्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज। वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैवात्रागतः कलिः ॥ १०८ ॥
यावत्स पादपद्माभ्यां पस्पर्शेमां वसुंधराम्। तावत्पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत्कलिः ॥ १०९ ॥
गते सनातनस्यांशे विष्णोस्तत्र भुवो दिवम्। तत्याज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११० ॥
विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि हि पाण्डवः। याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिषेकं परीक्षितः ॥ १११ ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वाषाढां महर्षयः। तदा नन्दात्प्रभृत्येष गतिवृद्धिं गमिष्यति ॥ ११२ ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि। प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ॥ ११३ ॥

राजवंशं निगमयति अतीता इति ॥ १०३ ॥

यावदिति ॥ पंचशतोत्तरं वर्षसहस्रम। पाठान्तरे परीक्षिसमकालं मागधं सोममारभ्य रिपुंजयान्तं मागधानां सहस्राब्दत्वस्योक्तत्वात् अनन्तरं प्रद्योतशिशुनागानां पंचशताब्दत्वस्योक्तत्वात् सार्द्धसाहस्रस्योक्तस्य व्याख्यातं वायूक्तेऽपि परीक्षिन्नन्दान्तरं सार्धसहस्रमेवेत्युक्तम। अत एव प्रयास्यन्ति यदेत्यादिश्लोकस्यायमर्थः— नन्दात्प्रभृत्येव प्रसरति कलौ काले, यदैते पूर्वाषाढां प्रयास्यन्ति तदा कलेः—अधर्मस्य वृद्धिः पूर्वोक्तकृतशब्दस्य धर्मपरत्ववत् लक्षणया नन्दान्तं क्षत्रियकुलमिति वचनात्, इहापि शूद्रावाधिपत्योक्तेश्च। अतः पापस्यैव वृद्धिः न तु नियतमानस्य कलेः। अतः कलौ नन्दोत्तरकालीनेषु पूर्वाषाढापर्यायेषु स्थिता महर्षयः पापवृद्ध्यै जगत इति नक्षत्रऋषिचारफलोक्तिरेषा, न तु कालावच्छेदोक्तिः ॥ १०४ ॥

सप्तर्षीणां त्विति ॥ शकटाकारतारासप्तकं मुनिमण्डलं प्रागग्रे तत्र मण्डले ईषास्थानीयः प्राच्यां मरीचिः, ततः पश्चान्मध्ययुगंधराकारो वसिष्ठः सभार्यः, ततः पश्चादीषदुन्नत ईषामूलस्थनीयोऽङ्गिराः, तदासन्न पश्चिमचतुष्कस्य ऐशान्ये अत्रिः, अत्रेर्याम्यः पुलस्त्यः, पुलस्त्यात्पश्चिमः पुलहः, तदुदीच्यश्चतुष्कवायव्ये क्रतुः, वसिष्ठवाम्या सूक्ष्मतारा अरुंधती तत्र मण्डले; उक्तं च पूर्वभागे मरीचिर्भगवान् अपरभागे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात्परतोऽङ्गिराः ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुर्भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्यास्तारा वसिष्ठमुनिवरमुपाश्रिता अरुंधती साध्वी स्थितेति। एवं स्थिते यौ पूर्वौ—उदये प्रथमं दृश्यौ पुलस्त्यक्रतुसंज्ञौ मुनी शकटस्य पाश्चात्यौ तथाऽपि पूर्वमुदितौ दृश्येते, मध्ये—गगनमध्ये, तयोः—ताभ्यां समं—समदक्षिणोत्तररेखायां, यदश्विन्याद्यन्यतमं नक्षत्रमार्जवेनावतिष्ठते, तेन—नक्षत्रेण ते युक्ताः शताब्दं तिष्ठन्ति। तेषां प्रत्यक्षं शताब्दस्थित्युक्तिः कलिगताब्दज्ञानोद्देशार्था ॥ १०५–११२ ॥

यस्मिन् कृष्ण इति ॥ यस्मिन् श्रीकृष्णः दिवं जगाम, तस्मिन्नहति—तत्क्षण एव कलियुगं प्रतिपन्नम् ॥ ११३ ॥

ीणि लक्षाणि वर्षाणां द्विज मानुष्यसंख्यया। षष्टिश्चैव सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः ॥ ११४ ॥
ातानि तानि दिव्यानां सप्त पंच च संख्यया। निश्शेषेण गते तस्मिन्भविष्यति पुनः कृतम् ॥ ११५ ॥
ाह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्च द्विजसत्तम। युगेयुगे महात्मानः समतीतास्सहस्रशः ॥ ११६ ॥
ाहुत्वान्नामधेयानां परिसंख्या कुलेकुले। पौनरुक्त्याद्धि साम्याच्च न मया परिकीर्तिता ॥ ११७ ॥
ःवापिः पौरवो राजा पुरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः। महायोगबलोपेतौ कलापग्रामसंश्रितौ ॥ ११८ ॥
ःते युगे त्विहागम्य क्षत्रप्रावर्तकौ हि तौ। भविष्यतो मनोर्वंशबीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥ ११९ ॥
ःतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुंधरा। कृतत्रेताद्वापराणि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥ १२० ॥
ःलौ ते बीजभूतास्तु केचित्तिष्ठन्ति वै मुने। यथैव देवापिपुरू सांप्रतं समधिष्ठितौ ॥ १२१ ॥
ष तूद्देशतो वंशस्तवोक्तो भूभुजां मया। निखिलो गदितुं शक्यो नैष वर्षशतैरपि ॥ १२२ ॥
ते चान्ये च भूपाला यैरत्र क्षितिमण्डले। कृतं ममत्वं मोहान्धैर्नित्यं हेयकलेवरे ॥ १२३ ॥
थं ममेयमचला मत्पुत्रस्य कथं मही। मद्वंशस्येति चिन्तार्ता जग्मुरन्तमिमे नृपाः ॥ १२४ ॥
भ्यः पूर्वतराश्चान्ये तेभ्यस्तेभ्यस्तथा परे। भविष्याश्चैव यास्यन्ति तेषामन्ये च येऽप्यनु ॥ १२५ ॥
ालोक्यात्मजयोद्योगं यात्राव्यग्रान्नराधिपान्। पुष्पप्रहासैश्शरदि हसन्तीव वसुंधरा ॥ १२६ ॥
त्रेय पृथिवीगीताञ्छ्लोकांश्चात्र निबोध मे। यानाह धर्मध्वजिने जनकायासितो मुनिः ॥ १२७ ॥

पृथिव्युवाच :—

थमेष नरेन्द्राणां मोहो बुद्धिमतामपि। येन फेनसधर्माणोऽप्यतिविश्वस्तचेतसः ॥ १२८ ॥
ामात्मजयं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिणः। ततो भृत्यांश्च पौरांश्च जिगीषन्ते तथा रिपून् ॥ १२९ ॥
मेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं ससागराम्। इत्यासक्तधियो मृत्युं न पश्यन्त्यविदूरगम् ॥ १३० ॥
ुद्रावरणं याति भूमण्डलमथो वशम्। कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ १३१ ॥

भगवद्ध्यानकालत्वेन कलेः प्रस्तावात् तत्संख्यां प्रथमांशोक्तापीहानूद्यते त्रीणि लक्षाणीति ॥ अत्र पादिविवर्जिता कलिसंख्योक्ता परीक्षित्काले कलिसंध्यादित्वात्। शतानि तानीत्यत्र तु दिव्यद्वादशाब्दशतमिति पादिसहिता संख्योक्ता ॥ ११४–११६ ॥

बहुत्वादिति ॥ प्रतिकुलं नाम्नामानन्त्यपौनरुक्त्याभ्यां परिसंख्या—परितः संख्या नोक्ता ॥ ७–११९ ॥

एतेनेति ॥ कृतत्रेताद्वापराणि इति युगत्रयं भुक्तिवचनं कलेरल्पक्षत्रत्वात् ॥ १२०–१३० ॥

राज्यमुक्त्योरिन्द्रियजयसाध्यत्वे किं मुक्तिं हित्वा अल्पेन राज्येनेत्याह—समुद्रेति ॥ १३१ ॥

उत्सृज्य पूर्वजा याता यां नादाय गतः पिता। तां मामतीव मूढत्वाज्जेतुमिच्छन्ति पार्थिवाः॥१३२॥
मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः। जायतेऽत्यन्तमोहेन ममत्वादृतचेतसाम् ॥ १३३ ॥

पृथ्वी ममेयं सकला ममैषा मदन्वयस्यापि च शाश्वतीयम्।
योयो मृतो ह्यत्र बभूव राजा कुबुद्धिरासीदिति तस्यतस्य ॥ १३४ ॥

दृष्ट्वा ममत्वादृतचित्तमेकं विहाय मां मृत्युवशं व्रजन्तम्।
तस्यानु यस्तस्य कथं ममत्वं हृद्यास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥ १३५ ॥

पृथ्वी ममैषाऽऽशु परित्यजैनां वदन्ति ये दूतमुखैस्स्वशत्रून्।
नराधिपास्तेषु ममातिहासः पुनश्च मूढेषु दयाऽभ्युपैति ॥ १३६ ॥

श्रीपराशरः—

इत्येते धरणीगीताश्श्लोका मैत्रेय यैश्श्रुताः। ममत्वं विलयं याति तपत्यर्के यथा हिमम् ॥ १३७ ॥
इत्येष कथितः सम्यङ्मनोर्वंशो मया तव। यत्र स्थितिप्रवृत्तस्य विष्णोरंशांशका नृपाः ॥ १३८ ॥
शृणोति य इमं भक्त्या मनोर्वंशमनुक्रमात्। तस्य पापमशेषं वै प्रणश्यत्यमलात्मनः ॥ १३९ ॥
धनधान्यर्द्धिमतुलां प्राप्नोत्यव्याहतेन्द्रियः। श्रुत्वैवमखिलं वंशं प्रशस्तं शशिसूर्ययोः ॥ १४० ॥
इक्ष्वाकुजह्नुमान्धातृसगराविक्षितान्रघून्। ययातिनहुषाद्यांश्च ज्ञात्वा निष्ठामुपागतान् ॥ १४१ ॥
महाबलान्महावीर्याननन्तधनसंचयान्। कृतान्कालेन बलिना कथाशेषान्नराधिपान् ॥ १४२ ॥
श्रुत्वा न पुत्रदारादौ गृहक्षेत्रादिके तथा। द्रव्यादौ वा कृतप्रज्ञो ममत्वं कुरुते नरः ॥ १४३ ॥

तप्तं तपो यैः पुरुषप्रवीरैरुद्बाहुभिर्वर्षगणाननेकान्।
इष्ट्वा सुयज्ञैर्बलिनोऽतिवीर्याः कृता नु कालेन कथावशेषाः ॥ १४४ ॥

पृथुस्समस्तान्विचचार लोकानव्याहतो यो विजितारिचक्रः।
स कालवाताभिहतः प्रणष्टः क्षिप्तं यथा शाल्मलितूलमग्नौ ॥ १४५ ॥

उत्सृज्येति ॥ यां भुवम् उत्सृज्य—नादायैव, पितामहाद्या याताः पिता च गतः ॥ १३२,१३३ ॥

पृथ्वीति ॥ पृथ्वी ममेयमिति भिन्नवक्तृवाक्यभङ्गयः। तत्र भूरेषा ममेत्येकः। इयं ममेत्यन्यः। अपरो ममेयं शाश्वतीति वदन्नेव योयो राजा मृतो लोकान्तरे जातः, तस्य तस्यापि इह प्राक्चरणादियं भूर्ममेति बुद्धिरासीत्। मृतेऽन्यत्रेति पाठे, अन्यत्र—प्राचीने राज्ञि मृते अथान्यो यो बभूव राजा तस्याप्येवं दुर्बुद्धिरासीत् ॥ १३४ ॥

दृष्ट्वेत्यादि ॥ तस्यानु यः परः मां त्यक्त्वा मृतं दृष्ट्वा यस्ततः परो नृपस्स्यात् तस्य हृदि मत्प्रभवं—भूविषयं ममत्वं कथमास्पदं करोति ॥ १३५ ॥

पृथ्वीति ॥ इत्येवं ममत्वकारिषु ममातिहासो भवति, दया चाभ्युपैति; मामिति शेषः। दयामुपैमीति वा पाठः ॥ १३६—१४० ॥ इक्ष्वाकिति ॥ निष्ठाम्—नाशम् ॥ १४१—१४५ ॥

यः कार्तवीर्यो बुभुजे समस्तान्द्वीपान्समाक्रम्य हतारिचक्रः ।
कथाप्रसङ्गेष्वभिधीयमानस्स एव संकल्पविकल्पहेतुः ॥ १४६ ॥

दशाननाविक्षतराघवाणामैश्वर्यमुद्भासितदिङ्मुखानाम् ।
भस्मापि शिष्टं न कथं क्षणेन भ्रभङ्गपातेन धिगन्तकस्य ॥ १४७ ॥

कथाशरीरत्वमवाप यद्वै मांधातृनामा भुवि चक्रवर्त्ती ।
श्रुत्वाऽपि तत्को हि करोति साधुर्ममत्वमात्मन्यपि मन्दचेताः ॥ १४८ ॥

भगीरथाद्यास्सगरः ककुत्स्थो दशननो राघवलक्ष्मणौ च ।
युधिष्ठिराद्याश्च बभूवुरेते सत्यं न मिथ्या क नु ते न विद्मः ॥ १४९ ॥

ये सांप्रतं ये च नृपा भविष्याः प्रोक्ता मया विप्रवरोग्रवीर्याः ।
एते तथाऽन्ये च तथाभिधेयाः सर्वे भविष्यन्ति यथैव पूर्वे ॥ १५० ॥

एतद्विदित्वा न नरेण कार्यं ममत्वमात्मन्यपि पण्डितेन ।
तिष्ठन्तु तावत्तनयात्मजायाक्षेत्रादयो ये च शरीरिणोऽन्ये ॥ १५१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशः समाप्तः ॥

य इति ॥ संकल्पविकल्पहेतुः—संकल्पस्य—मनसः विकल्पः—संशयः, तस्य हेतुः, किमेवंविधः श्चिदासीन्न वेति संशयस्य निमित्तम् ॥ १४६ ॥

दशाननेति ॥ भस्मापि कथं न जातं—कथं न तिष्ठति । यद्वा तेषामैश्वर्यं निश्शेषदग्धत्वात् भस्मास्थमपि न जातम् । इदं कथमित्याश्चर्ये ॥ १४७ ॥

कथाशरीरत्वमिति ॥ आत्मनि—अहंत्वाश्रये देहेऽपि, किमुत ममत्वास्पदे पुत्रकलत्रक्षेत्रादौ ॥ ४८–१४९ ॥ पूर्वे अधिपा इव वर्त्तमाना भविष्याश्च नष्टा भविष्यन्ति इत्यभिधेयाः ॥ १५० ॥

उक्तमर्थं संक्षिपन्नाह—एतद्विदित्वेति ॥ १५१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशः समाप्तः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ पञ्चमांशे प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

नृपाणां कथितस्सर्वो भवता वंशविस्तरः। वंशानुचरितं चैव यथावदनुवर्णितम् ॥ १ ॥
अंशावतारो ब्रह्मर्षे योऽयं यदुकुलोद्भवः। विष्णोस्तं विस्तरेणाहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥
चकार यानि कर्माणि भगवान्पुरुषोत्तमः। अंशांशेनावतीर्योर्व्यां तत्र तानि मुने वद ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतामेतद्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया। विष्णोरंशांशसंभूतिचरितं जगतो हितम् ॥ ४ ॥
देवकस्य सुतां पूर्वं वसुदेवो महामुने। उपयेमे महाभागां देवकीं देवतोपमाम् ॥ ५ ॥
कंसस्तयोर्वररथं चोदयामास सारथिः। वसुदेवस्य देवक्या संयोगे भोजनन्दनः ॥ ६ ॥
अथान्तरिक्षे वागुच्चैः कंसमाभाष्यसादरम्। मेघगंभीरनिर्घोषं समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
यामेतां वहसे मूढ सह भर्त्रा रथे स्थिताम्। अस्यास्तवाष्टमो गर्भः प्राणानपहरिष्यति ॥ ८ ॥

श्रीपराशरः—

इत्याकर्ण्य समुत्पाट्य खड्गं कंसो महाबलः। देवकीं हन्तुमारब्धो वसुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ९ ॥
न हंतव्या महाभाग देवकी भवताऽनघ। समर्पयिष्ये सकलान्गर्भानस्योदरोद्भवान् ॥ १० ॥

अथ पञ्चमांशे प्रथमोऽध्यायः

नृपाणामिति ॥ उक्तश्चतुर्थेंशे लोकज्ञापकधर्मप्रवर्तकः क्षत्रवंशः ॥ १ ॥

अंशावतार इति ॥ विष्णोः—व्यापकस्य नारायणस्य, * अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः * इति श्रुतेः ॥ २ ॥

चकारेति ॥ भगवान् पुरुषोत्तमः परव्यूहविभवादिषु सर्वत्र स्वरूपरूपगुणादिभिः परिपूर्ण एव सन् इच्छागृहीतपरिच्छिन्नदेवमनुष्यादिदेहतया अंश इति अंशांश इति च व्यपदिश्यते; कृष्णाद्यवतारेष्वपि विश्वरूपदर्शनाद्यतिमानुषप्रवृत्तौ सर्वैश्वर्यस्य व्यक्तत्वात् ॥ ३ ॥

मैत्रेयेति ॥ संभूतिश्चरितं च संभूतिचरितम् ॥ ४,५ ॥

कंस इति ॥ वररथं—कल्याणरथम्। वधूश्च वरश्च वरौ, तयो रथम् इति वा ॥ ६ ॥

अथेत्यादि ॥ अत्र वाक्छब्देनाशरीरी वक्ता लक्ष्यते। आभाष्यसादरमिति समासपदम्। आभाष्यार्थे यथा सादरः स्यात्तथा तं समाभाष्य—आमंत्र्य ॥ ७–९ ॥

न हन्तव्येति ॥ अस्योदरोद्भवानित्यार्षस्सन्धिः। यद्वा अस्य तवेत्यन्वयः। अथवा अस्य मम उदरोद्भवान् इति वा। * अङ्गादङ्गात् * इति श्रुतेः, * पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे * इत्यादिस्मृतिवचनाच्च ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

तथेत्याह ततः कंसो वसुदेवं द्विजोत्तम । न घातयामास च तां देवकीं तस्य गौरवात् ॥ ११ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु भूरिभारावपीडिता । जगाम धरणी मेरौ समाजं त्रिदिवौकसाम् ॥ १२ ॥
सब्रह्मकान्सुरान्सर्वान्प्रणिपत्याथ मेदिनी । कथयामास तत्सर्वं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३ ॥

भूमिः—

अग्निस्सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यः परो गुरुः । ममाप्यखिललोकानां गुरुर्नारायणोऽगुरुः ॥ १४ ॥
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा पूर्वेषामपि पूर्वजः । कलाकाष्ठानिमेषात्मा कालश्चाव्यक्तमूर्तिमान् ॥ १५ ॥
तदंशभूतस्सर्वेषां समूहो वस्सुरोत्तमाः ॥ १६ ॥
आदित्या मरुतस्साध्या रुद्रा वस्वश्विवह्नयः ।
पितरो ये च लोकानां स्रष्टारोऽ(त्र)त्रिपुरोगमाः ॥ १७ ॥
एते तस्याप्रमेयस्य विष्णो रूपं महात्मनः ॥ १८ ॥
यक्षराक्षसदैतेयपिशाचोरगदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव रूपं विष्णोर्महात्मनः ॥ १९ ॥
ग्रहर्क्षतारकाचित्रगगनाग्निजलानलाः । अहं च विषयाश्चैव सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ २० ॥
तथा चानेकरूपस्य यस्य रूपाण्यहर्निशम् । बाध्यबाधकतां यान्ति कल्लोला इव सागरे ॥ २१ ॥
तत्सांप्रतममी दैत्याः कालनेमिपुरोगमाः । मर्त्यलोकं समाक्रम्य बाधन्तेऽहर्निशं प्रजाः ॥ २२ ॥
कालनेमिर्हतो योऽसौ विष्णुना प्रभविष्णुना । उग्रसेनसुतः कंसस्संभूतस्स महासुरः ॥ २३ ॥
अरिष्टो धेनुकः केशी प्रलम्बो नरकस्तथा । सुन्दोऽसुरस्तथाऽत्युग्रो बाणश्चापि बलेस्सुतः ॥ २४ ॥
तथाऽन्ये च महावीर्या नृपाणां भवनेषु ये । समुत्पन्ना दुरात्मानस्तान्न संख्यातुमुत्सहे ॥ २५ ॥
अक्षौहिण्योऽत्र बहुला दिव्यमूर्तिधरास्सुराः । महाबलानां दृप्तानां दैत्येन्द्राणां ममोपरि ॥ २६ ॥
तद्भूरिभारपीडार्ता न शक्नोम्यमरेश्वराः । बिभर्तुमात्मानमहमिति विज्ञापयामि वः ॥ २७ ॥
क्रियतां तन्महाभागा मम भारावतारणम् । यथा रसातलं नाहं गच्छेयमतिविह्वला ॥ २८ ॥

तथेति ॥ तथेत्यङ्गीकृत्य कंसः देवकीं न घातयामास । स्वार्थे णिच् ॥ ११–१३ ॥

अग्निरित्यादि ॥ नारायणोगुरुरिति ॥ अगुरुः—गुरुरहितः । अत्र गुरुशब्दः कारणवाची, * अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः । लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गां च महीं च दद्यात् ॥ इति संवर्तस्मृतेः ॥ १४,१५ ॥

तदंशभूत इति ॥ तदंशभूतः—तच्छरीरभूतः । उत्तरत्र * रूपं विष्णोर्महात्मनः, * सर्वं विष्णुमयं जगत् * इत्यादेर्दर्शनात् ॥ १६–१९ ॥

ग्रहर्क्षेति ॥ ऋक्षाणि—नक्षत्राणि । तारकाः—अश्विन्यादयः ॥ २०–२५ ॥

इत्याकर्ण्य धरावाक्यमशेषैस्त्रिदशेश्वरैः । भुवो भारावतारार्थं ब्रह्मा प्राह प्रचोदितः ॥ २९ ॥

ब्रह्मा—यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेव दिवौकसः । अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः ॥ ३० ॥

विभूतयश्च यास्तस्य तासामेव परस्परम् । आधिक्यन्यूनताबाध्यबाधकत्वेन वर्तते ॥ ३१ ॥

तदागच्छत गच्छामः क्षीराब्धेस्तटमुत्तमम् । तत्राराध्य हरिं तस्मै सर्वं विज्ञापयाम वै ॥ ३२ ॥

सर्वथैव जगत्यर्थे स सर्वात्मा जगन्मयः । सत्त्वांशेनावतीर्योर्व्यां धर्मस्य कुरुते स्थितिम् ॥ ३३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र सह देवैः पितामहः । समाहितमनाश्चैवं तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मा—

द्वे विद्ये त्वमनाम्नाय परा चैवापरा तथा । ते एव भवतो रूपे मूर्तामूर्तात्मिके प्रभो ॥ ३५ ॥

द्वे ब्रह्मणी त्वणीयोतिस्थूलात्मन्सर्व सर्ववित् । शब्दब्रह्म परं चैव ब्रह्म ब्रह्ममयस्य यत् ॥ ३६ ॥

ऋग्वेदस्त्वं यजुर्वेदस्सामवेदस्त्वथर्वणः । शिक्षा कल्पो निरुक्तं च च्छन्दो ज्योतिषमेव च ॥ ३७ ॥

इतिहासपुराणे च तथा व्याकरणं प्रभो । मीमांसा न्यायशास्त्रं च धर्मशास्त्राण्यधोक्षज ॥ ३८ ॥

आत्माऽऽत्मदेहगुणवद्विचाराचारि यद्वचः । तदप्याद्यपते नान्यदध्यात्मात्मस्वरूपवत् ॥ ३९ ॥

अक्षौहिण्य इति ॥ * अक्षौहिण्याः सप्ततिरष्टशतान्येकविंशतिसहस्रम । द्विरदास्तथा रथास्तत्त्रिपञ्च-गुणकास्तुरङ्गकनराः * ॥ २६—३० ॥

विभूतय इत्यादि ॥ तासामेवाधिक्यन्यूनता परस्परं बाध्यबाधकत्वेन वर्तते—बाध्यबाधकत्वे हेतुरित्यर्थः ॥ ३१—३४ ॥

द्वे विद्ये इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ द्वे विद्ये इति ॥ अनाम्नाय—आम्नायापरिच्छेद्य । द्वे विद्ये इति—शब्दजन्यं विवेकजन्यं च ज्ञानमुच्यते ॥ * आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम * इति हि वक्ष्यति । ब्रह्मपरम्—ब्रह्मविषयम्, शब्दब्रह्म—आगमोत्थं ज्ञानम् । परं चैव—ब्रह्मविवेकजं ज्ञानम । ब्रह्मविषये विवेकजशब्दब्रह्मविषयागमजज्ञानात्मिके परापरे द्वे विद्ये इत्यन्वयः । त्वद्रूपे इत्यर्थः । ते—उपनिषत्प्रसिद्धे मूर्तामूर्तात्मिके, द्वे ब्रह्मणी—प्रकृतिपुरुषौ च, भवत एव रूपे । अणीयोतिस्थूलात्मन्—अणीयसामतिस्थूलानां चात्मभूत । अथवा अनाम्नाय इत्यनादिरकृतुरितिवदध्ययनादिविधेरवश्यं भवतो रूपे—निरूपके, मूर्तामूर्तात्मिके—मूर्तामूर्तब्रह्मविषयतया तदात्मिके शब्दब्रह्मपरब्रह्मरूपे द्वे ब्रह्मशब्दवाच्ये मूर्तामूर्तात्मिके—परावररूपे द्वे विद्ये त्वम्, ते एव भवतो रूपे इत्यन्वयः ॥ ३५,३६ ॥

कर्मप्रतिपादकऋग्वेदाद्यागमोऽपि त्वद्रूपमित्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ॥ ३७,३८ ॥

ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागोऽपि त्वद्रूपमित्याह—आत्मात्मेति ॥ अत्र प्रथमेनात्मशब्देन जीवपरावुच्येते । द्वितीयेन सूक्ष्मशरीरम । देहः स्थूलशरीरम् । गुणवदव्यक्तम् । एवमुभयात्मोभयदेहाव्यक्तविषयं विचारमाचरद्यदुपनिषद्वाक्यं तच्च त्वत्तो नान्यत् ॥ ३९ ॥